

TARTU ÜLIKOOLI VILJANDI KULTUURIAKADEEMIA

Rahvusliku käsitöö osakond

Rahvusliku tekstiili eriala

Made Uus

ALUSPÜKSTE KASUTUSELETULEK EESTI MAANAISTE HULGAS

Seminaritöö

Juhendajad: Reet Piiri ja

Magister Ave Matsin

Viljandi 2007

SISUKORD

SISUKORD	2
SISSEJUHATUS.....	3
1. NAISTE ALUSPÜKSTE KASUTAMISEST EUROOPAS.....	6
2. ENNE PÜKSTE KASUTUSELE TULEKUT.....	10
2.1. Pükste asendajad.....	12
3. ALUSPÜKSTE KASUTUSELE TULEK.....	16
3.1. Esimesed kasutajad.....	16
3.2. Kasutuse levimine.....	18
3.3. Algusraskused.....	20
3.4. Ajutine ja juhuslik kasutus	21
3.5. Suhtumine pükste kandmisse ja arvamused pükstest	23
3.6. Kandmise harjumused	25
4. TEGUMOED	27
4.1. Lahtised püksid.....	28
4.2. Kinnised püksid	31
4.2.1. Nööpaukudega kinnituvad püksid	31
4.2.2. Lakaga püksid.....	32
4.2.3. Pikendatud esiosavärvliga püksid.....	32
4.2.4. Nööpidega külgedelt suletavad püksid	33
4.2.5. nn Modernpüksid.....	34
4.2.6. Talvised püksid.....	35
5. ALUSPÜKSTE JÕUDMINE ÜLDISESSE KASUTUSSE.....	38
5.1. Kandjate vanus	41
5.2. Püksitüüpide muutumine	43
5.3. Piirkonnad ja pesu kogused	47
KOKKUVÕTE	50
KASUTATUD MATERJALID	52
LISA.....	54
ZUSAMMENFASSUNG.....	61

SISSEJUHATUS

21. sajandil kuuluvad kaasaegse inimese garderoobi kindlasti aluspüksid. Nende kandmine riietuse all on nii iseenesest mõistetav, et nendest loobumine ei tule kellelegi mõttesse. Püksid pannakse lapsele jalga kohe, kui ta õpib poti peal käima ja sellest saab talle harjumus kogu eluks.

Sageli tahetakse rohkem teada igapäevaste asjade ajaloost – välimusest, kasutamisest ja valmistamisest. Kui ülerõivastuse kohta varasemast ajast on infot palju, siis aluspesu k.a aluspükste kohta aga väga vähe. Mind hakkas huvitama küsimus, milline oli aluspesu talunaiste rõivastuse all. Seda teemat ei ole puudutatud üheski Eesti rahvarõivaid käsitlevas raamatus. See on muidugi mõistetav, kuna pesu oli intiimne rõivaese ja ei olnud teistele näitamiseks. Vanematelt inimestelt pesu kohta küsides selgus mulle üllatusena, et 20. sajandi alguses puudusid aluspüksid veel paljudel naistel. Sellest tekkis ka küsimus: millal hakati aluspükse kasutama ja mis seda mõjutas?

Tutvudes Eesti Rahva Muuseumi (edaspidi ERM) tekstiilikogude pesu kartoteegiga, selgus et naiste pesuesemeid on palju ja nende seas aluspükse mitut erinevat tüüpi. Seepärast kitsendasin teemat ja võtsin eesmärgiks uurida naiste aluspükste erinevaid tüüpe, samuti esemete valmistamise materjale ja kaunistamise viise. Samuti huvitas mind teada saada aeg, millal püksid Eesti maanaiste hulgas kasutusele tulid ja millised tegurid seda mõjutasid. Kuna mind huvitas rohkem maarahva rõivastus, siis uurisin aluspükste kasutamist talunaiste hulgas. Sellepärast sai minu seminaritöö teemaks „Aluspükste kasutuseletulek Eesti maanaiste hulgas”.

Uurimustöö eesmärgi täitmiseks pidasin vajalikuks vaadelda naiste aluspükse ERM-is ja Tallinna Linnmuuseumis (edaspidi TLM), kuna see annab võrdlusmomendi linna- ja maanaiste pükste erinevustest ja sarnasustest. Kuna ERM-is ei leidunud Eesti saarte naiste aluspükse peale ühe paari Kihnust, siis tutvusin ka Saaremaa Muuseumi (edaspidi SM) kogudes leiduvate naiste aluspükstega. ERM-is vaatlesin kõiki kogus leiduvaid enne 1940. aastat valmistatud pükse, mida

oli 87 paari. Samast perioodist vaatlesin kõike pükse ka SM-is, kus leidsin neid 14 paari. TLM-is vaatlesin lähemalt 33 paarist viite. Esemete vaatlemisel võtsin ajaliseks piiranguks 1940.aasta, kuna selleks ajaks oli aluspükste kasutus juba üldiseks saanud ja tarvitati enamjaolt vabrikupesu. Küsisin infot pükste kohta ka Hiiumaa Muuseumist, aga kuna nende kogus leiduvad naiste aluspükste kirjeldused ei olnud käesolevaks hetkeks kantud muuseumi peakataloogi, jäi mulle nende kohta vajalik info saamata. Veel vaatlesin lähemalt minu emale kuuluvaid päranduseks saadud 20.sajandi alguses Leie vallas valmistatud kahte püksipaari. Kokku vaatlesin seega 108 paari naiste aluspükse. Esemete vaatlemisel määrasin nende erinevad tüübid. Vaadeldud andmeid analüüsisin erinevate tüüpide kaupa tabeli abil, kuhu kandsin sisse kõigi vaadeldud esemete andmed: 1) topograafiline piirkond, 2) valmistamisel kasutatud materjal, 3) tehnika, 4) värv, 5) kaunistused, 6) legend, 7) valmistamise aeg, 8) kasutaja sünniaeg ja 9) eseme pikkus. Andmete võrdlemise tulemusel sain eristada pükste tüübid kasutuse ajalise järjestuse, keskmise pikkuse, valmistamise eripära ja tegurite järgi, mis mõjutasid nende kasutamisele tulekut. Esemete andmeid oli hea võrrelda kirjalikust materjalist saadud infoga.

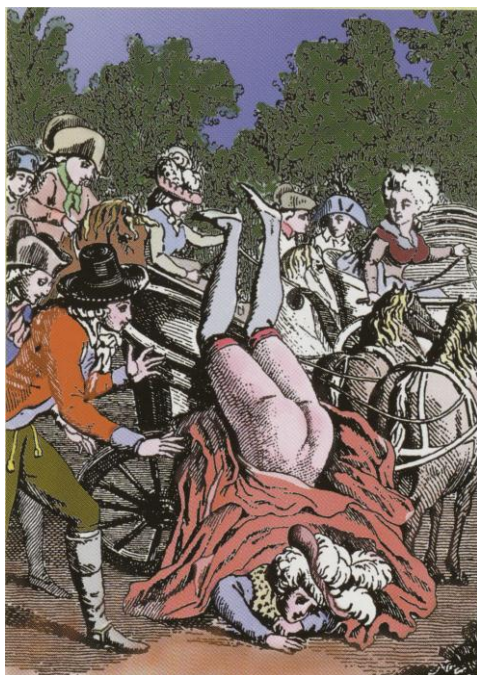
Kirjalikust materjalist kasutasin oma uurimustöös ERM-i etnograafilisest arhiivist (edaspidi EA) korrespondentide vastuseid (edaspidi KV). Enamus KV-sid minu töös on vastused küsimuslehele (edaspidi KL) nr 178 - „Küsimusi rõivastusest I osa. Kodanlik periood”. Küsimustiku koostas R. Piiri 1986.aastal ja see puudutas riietust, sh aluspesu, perioodist 1920 – 1940. Kirjandusest sain teavet enne II Maailmasõda ilmunud väljaannetest: I. Mannineni „Eesti rahvariiete ajalugu” (1927); H. Treilman „Moodne pesu” – Taluperenaine (1927, nr 1) ja A. Varma „Õmblustööde tehnika I. Pesutöö käsiraamat” (1930), viimased kajastavad selle perioodi naiste pesu valmistamist. TLM-i raamatukogus leiduv „Die Welt der Frau” (1909) annab ülevaate jõukama linnarahva võimalustest pesu kasutamisel 20.sajandi alguses. Lähiajal ilmunud „Meie sajandi iluideaaliid” (2000) ja soome keelne „Bella Donna” (2001) sisaldavad aluspükste kasutamise ajalugu. H. Pärdi artikkel „Loomulike vajaduste” rahuldamise viisid Eestis 20. sajandi algupoolel” (2002) käsitleb käimlate kasutamise kultuuri ja annab kinnitust faktidele pükste üldise mittekasutamise kohta sel perioodil. Kõige rohkem abi minu seminaritöö kirjutamisel oli ERM-i raamatukogus olev M.-L. Heikinmäki koostatud uurimus naiste aluspükste kasutuseletulekust Soomes „Mitä hameiden alla” (1967). Töö hõlmab kõikidesse ühiskonnaklassidesse kuuluvaid naisi üle kogu maa kahe viimase sajandi vältel. Uurimus on tehtud ajal, mil olid elus veel naised, kes mäletasid aega, mil aluspükste kasutamine ei olnud üldine. Seega on selles töös esitatud pükste kasutuseletuleku kohta väga üksikasjalikke andmeid, mida on hea minu töös võrrelda analoogsete teadetega Eestis. Samuti saab võrdluses Soome

materjalidega teha oletusi Eestis puuduva teabe kohta. Lisaks on veel paar suulist teadet saadud uurimustöö tegemise käigus.

Seminaritöö ülesehitus on järgmine: ülevaade aluspükste ajaloost Euroopas, rõivastumise tavadest enne pükste kasutuseletulekut, aluspükste kasutuseletuleku algus – esimesed kasutajad ja suhtumine pükste kandmisesse. Edasi põhjalikumalt aluspükste erinevatest tüüpidest ja viimase osana aluspükste jõudmine üldisesse kasutusse.

1. NAISTE ALUSPÜKSTE KASUTAMISEST EUROOPAS

Naiste aluspükste ajalugu on lühike ja pealispükstel veel lühem. Naiste alakeha katteks oli aastatuhandeid seelik, mille all ei olnud midagi (vt joon 1). Meeste püksid olid tuttavad juba ammustest aegadest – juba muinasgermaanlased kasutasid pikki pükse (Heikinmäki 1967, lk 16). Püksid on endastmõistetavalt kuulunud mehe riietuse juurde ja neid on peetud mehelikkuse tunnusmärgiks, mistõttu aluspükste kasutuselevõtt oli vaid teise riidekihi lisamine riietumisel. Millal ja kuidas naiste aluspüksid kasutusele võeti on keerulisem küsimus.

Joonis 1

Naine ilma aluspüksteta 18. saj

Joonis 2

Veneetsia kurtisaan 16. saj

Ajalooliselt on naiste aluspükste kasutamine olnud tõusude ja mõõnadega. Neid on peetud juba Antiikajal, näiteks Pompeis olid püksid isegi orjadel ja alamrahval, luuletaja Martialis (40- 102) mainib neid palli mängivatel kangelannadel (Heikinmäki 1967, lk 16). Keskajal teated pükste kandmisest kaovad, 16. sajandil olid need jälle soositud, aga nüüd ainult Prantsuse ja Inglise õukonnas. Katariina de Medici (1519-1589) ja Maria Stuarti (1542-1587) asjade loetelus on

nendest selged märkmed ja kuulsa Rooma *kurtisaani* (pr.k courtesane, algselt õukonnadaam, hiljem kõrgemast seisusest mehe armuke) Tullia d'Aragoni riideloetus (1556) oli 11 paari puuvillaseid pükse. Ühel 16. sajandist pärit pildil (vt joon 2, lk 6) esinevad veneetslannast kurtisaani jalas – seeliku all – rohkete kaunistustega samasugused toekad ja puhvis põlvpüksid, milliseid tol ajal mehed kandsid. On imelik, et Itaalia kliimas nii paksud riidesemed laialdases kasutuses olid. Küsimuseks võis olla erootiline element: „Veneetsia lõbutüdrukud olid nii kuulsad, et „seksituristid” saabusid neid imetlema kogu Euroopast” (Utrio 2001, lk 254). On võimatu ütelda, kui üldine sel ajal pükste kasutamine võis olla või oli see siiski ainult õukonna ning näitlejate ja prostituutide eripära.

17. ja 18. sajandil püksid naistel jälle kaovad ning 18. sajandil peeti aluspükste kandmist lausa kõlvatuks ja korralikele naistele häbistavaks. Nende nimetamiseks ei olnud sõnu vaid tarvitati mõisteid nagu “need millest ei sobi rääkida”, “väljaütlematud” jt (Mankin 2005, lk6). Aga aastal 1763 ühe teatriskandaali järel Pariisi politsei siiski määras pükste kandmise kohustuslikuks laval esinevatele näitlejannadele(Heikinmäki 1967, lk 16).

Püsivaks ja kombeliseks tulid püksid naiste riietuses alles 19.sajandil. 18.sajandi lõpuni pidid meie esiemad pükste mitteomamise tõttu taluma kahte asja: alakeha külmetamist ja nagu paljude härrade päevikud paljastavad - meestel oli väga raske (vaevaline) hoida käsi eemal seelikute alt (Utrio 2001, lk 250-251). Pükste püsivasse kasutusse jõudmist mõjutasid kõige enam kleidimoe muutused: „Kreekastiilis kleit ja *krinoliin* (vaalaluust või metallist võrudele toetuv kohev aluselik, mis oli moes eriti 1856-1870) tegid püksid vajalikuks”, mainib prantsuse uurija Pierre Pufay ja kui krinoliin moest ära läks, olid püksid juba jõudnud juurduda naiste riietusse (Heikinmäki 1967, lk 18).

Joonis 3

Prantslanna pikkade aluspükstega 19. saj. keskpaigas

19. sajandi alguses muutuvad püksid tavalisemaks Prantsusmaal ja Inglismaal. Aastast 1807 mainitakse Prantsusmaal, et püksimood on tulnud sinna väikestele tüdrukutele Londonist, Karl X valitsusajal (1824-1830), lõpus hakkasid neid kandma vähehaaval ka täiskasvanud naised. Aastast 1822 on huvitav informatsioon: „et linnas võib näha käimas naisi, kelle seeliku ääre alt paistab mõne sõrme laiuselt pitskaunistustega püksisäär” (vt joon 3) (Heikinmäki 1967, lk 17).

Kui tütarlaste pükstes ei nähtud midagi häbenemisväärset, siis naiste pükstest alguses ei räägitud; pükse esitleti moelehtedeski ainult näitlejatel (Utrio 2001, lk 254). Ainuke võimalus neile avalikult pilku heita oli kabareesse minna (Mulvey, Richards 2000, lk 22). Nende pidamine oli muutumas moeks.

„Viktoriaanliku kõlbelisuse lõppedes tõrjus siidist ja teistest peentest kangastest aluspesu puuvillase ja linase kõrvale – tegu oli suuresti snobismiga. Esmatähtsad olid kanga kvaliteet ja kaunistuste toredus. Aluspükse kui selliseid tunneb ära hädavaevu – need kujutasid endast vaid kahte eraldi säärejuppi, mida hoidis koos värvel vöökohal. Asja juurde kuulus hulganisti pitse ja paelu ning sääred olid väga laiad. Edwardi ajastu oli aluspesu jaoks oiuline. Nüüd hakati kõnelema erootikast ning pahklud rõhutati innukalt ohtrate rüüside ja volangidega. Tegemist oli pigem vihje kui otsese sõnumiga ja pahkluu pidi pitsivahust nähtavale ilmuma otsekui kogemata. Väike killuke jalast oli erutavam, kui alasti keha sai kunagi tulevikus olema!” (Mulvey, Richards 2000, lk 40)

Prantsusmaal, nagu ka mujal, oli pükste pidamine alguses linlaste tava. Alamrahva naiste püksid hakkasid kasutusele tulema “häbelikult” noortel tüdrukutel pühapäeva riietuses. 1906.aastal naiste aluspükstest raamatu välja andnud Pierre Dufay nendib, et aluspükste kasutamine Prantsusmaal oli juba üpris tavaline, aga oli veel vanemaid kodanlasnaisi, kes ei olnud nendega harjunud. Mõned lõpetasid abiellumise järel aluspükste kandmise suvel või loobusid neist täielikult. (Heikinmäki 1967, lk 18) Seoses sõdade ja revolutsioonidega on tulnud ette ka ebatavaliste motiivide kasutamist, ajutist pükste ära jäämist. Prantsuse revolutsiooni rahututel aegadel kodanliku klassi naised asendasid pükse särki allääre kinni õmblemisega (Heikinmäki 1967, lk 18). II Maailmasõja ajal, kui pesu polnud kusaagilt saada, õmmeldi seda kõikvõimalikest materjalidest – sealhulgas langevarjusiidist. (Mulvey, Richards 2000, lk 112)

Kardinaalne muutumine selle riideesemega toimus 1920ndatel, mil mood nõudis naistelt, et nad üle mitme sajandi lõpetaksid oma sisikonna kokkupitsitamise korsetiga ja suruksid rindu mitte alt vaid pealt, lisaks puhastati siluett igasugustest kaunistustest; naised tahtsid välja näha lamedad nagu lauad. Pealisriietega sobis kokku sirge ja kitsa lõikega aluspesu. Nagu Dorothy Parker ütles: “Pesu hing on selle nappuses” (Mulvey, Richards 2000, lk 76). Püksisääred lühenevad koos seelikutega ajani, mil mini saavutas nii napid proportsioonid, et püksid selgelt ja uhkelt nähtavad olid. Aluspesu ilme muutus üleöö kitsaks ja värvikirevaks, kui 1958.aastal leiutati *spandeks* (polüuretaankiud) ja *lükra* (sünteeskiud). Valikuvõimalused olid nüüd

vapustavad ja esimene asi, millega tootjad välja tulid, oli figuuri vormivad aluspüksid.(Mulvey, Richards 2000, lk148, 149). 1970.aastate oluline leiutis oli aluspesu läbipaistvaks muutmine ja õmbluste puudumine pesul (lk 166, 167). 20.saj. lõpuks on aluspesu väljakutsuvalt rõivaste alt nähtavale toodud, pikkadest aluspükstest on järele jäänud vaid paelad stringide näol ja esimest korda umbes 500 aasta jooksul ei dikteeri aluspesu tegumoodi kleidimood. Aga tõelistele moehvritele pakutakse moeshow'del lahkelt suuri aluspükse, samas moelooja Vivienne Westwood ei kandund pressi rõõmuks kleidi all midagi, kui läks Buckinghami lossi autasu vastu võtma. (Mulvey, Richards 2000, lk 202)

2. ENNE PÜKSTE KASUTUSELE TULEKUT

Veel 19. sajandi teisel poolel kuulus tavalise Eesti maanaise riietusse pikk linane särk, *aluskuub* (linane või villane alusseelik), *undruk* (seelik), kampsun või jakk, põll, *rüü* (pikk linane, alt avara lõikega rõivas) ja *pikkkuub* (villasest riidest, alt avara lõikega pealistrõivas) või kasukas, rätik ja suurätt või mõni muu ülevise. Sääri katsid villased sukad, mis seoti sukapaelaga ümber sääre kinni. Ainukesteks alusrõivasteks olid särk ja aluskuub, aluspükstest teated puuduvad. Mitmed kirjalikud allikad annavad teateid üle Eesti särgi väel käimisest soojal ajal. Aluskuub oli tihti koduses majapidamises ka pealistrõivaks. Kodust kaugemale minnes tõmmati sellele peale teine seelik. I.Mannineni „Eesti rahvariiete ajalugu” käsitleb üsna ülevaatlilikult naiste särgiväel käimist puudutavaid kirjanduslikke teateid: Põltsamaa kirikuõpetaja annab hea kirjelduse naiste hābenematuses 18. sajandi lõpul. Naisterahvad ei olevat kartnud paljastada ennast võõraste inimeste nāhes. “Abielus naised, isegi tüdrukud käivad kodus ja põllul särgivāel, kõige rohkem on neil midagi seelikutaolist ümber; rinnad katab särk harilikult ainult puudulikult.” Suvel olevat naised tulnud kirikusse seljas särk ja pikk kuub. Palavaga võtnud paljud ilma vähegi kahtlemata seljast kuue ja istunud kirikupingil särgivāel. Hilisemast ajast on teated Muhust. Kruse (1842.a.) paneb imeks, „et Muhu naised ja koguni neiudki ilma aimutagi hābi tundmisest tulevad hoopis palja särgi väel isegi mõisniku majasse. Seeliku võtsid nad selga ainult ristimispeole või pulma minnes”. Särgivāel käimist mäletavad veel vanema põlve inimesed Eestis igal pool selgesti. Suviste põllutööde juures olevat naised kandnud ainult särki, mis oli vōōga ümber kōidetud. Seelikut kantud, kui oli vilu ilm! (Manninen 1927,lk 133-135) Ka M.-L.Heikinmāki uurimusest selgub, et Soomes oli samal ajal talunaiste ainukeseks alusriideks särk, mis tihti oli kasutuses ka pealisriidena. „Soome naine on ka talvel, eriti niikaua kui asuti suitsutares, toimetanud linase kleidi (soome k pellavamekko) väel, välja minnes pannud rohkem riideid peale. (Heikinmāki 1967,lk 21, 79)

20. sajandi algusest teateid särgiväel käimisest enam ei leidu, aga särki kasutamisest ainukese pesuesemena 1920-tel ja hiljemgi on ERM-i KV-des küllaga. Seda, et aluspükste kasutamine sel ajal paljudel, eriti vanematel naistel veel kombeks ei olnud, tõendavad ka järgmised ERM KV-d:

- T. Pöder (sünd 1912): “Vanaema kandis alati särki, mis oli ülevalt peenemast riidest, alt jämedamast takusest” (EA 232:146 Mihkli);
- Sepp (sünd.1914): „Tema ema ei kandnud peaaegu kuni 1930-ni aluspükse vaid pikka linast särki”(EA 232:219 Mihkli);
- E. Karp: „20ndate aastate aluspesu oli maanaistel väga lihtne. See koosnes pikast särgist – linane või poollinane ja alusseelikust – villane. 20ndate algul naised paljud pükse ei kandnud. Oli veel üks vanaaegsete naiste saladus – menstruatsiooni ajaks oli jätkuga särk. Särgi alumine osa oli jämedamast takusest riidest, see läks pestes kergemini puhtaks. Igal naisel oli ka punane või punase musta triibuline alusseelik selleks ajaks.” (KV 632:96-97 Iisaku);
- E. Prunes (sünd.1929): “Aastatel 1920-1940 minu vanaema (sünd.1868) aluspesu koosnes linasest kodukootud ja oma õmmeldud põlveni ulatuvast särgist ja õhemast koduvillasest alusseelikust. Pükse vanaema ei kandnud elu lõpuni (suri 1948).” (ERM KV 632:133)
- N. Tammoja (sünd.1915): “Vanad talunaised ei kandnud pükse ega *alustaljesid* (rinnahoidjaid), vaid pakse villaseid aluskörte ja takuse sabaga särke” (KV632:426 Audru);

Sarnaseid vastuseid on saadud selle perioodi kohta igalt poolt üle Eesti, mis annab kinnitust sellest, et 20. sajandi esimestel kümnetel olid maal vanemad naised väga kinni oma noorepõlve ajastu riietumistavades. Aluspükse ei võtnud omaks tõenäoliselt enamik vanemaid naisi, jäädes kuni surmani truuks linasele jätkuga särgile ja kandadeni ulatuvale alusseelikule. 19. sajandi teisel poolel sündinud naiste pükste mitte soosimist mõjutavad vaatamata rasketele oludele külmal aastaajal veel halvustav suhtumine naiste aluspükste kandmisesse. Peeti sel ajal neid riideesemeid kombetuteks ja siivututeks korralike naiste seas. Samuti peeti aluspükse kõrgema klassi mittetarvilikuks riidehilbuks. „Veel 1920ndate lõpulgi eakamad maanaised pesu ei kandnud, pidades neid mõisapreilide veidrusteks” (KV 631:83 Kõpu); sama väitis ka A. Rössler (sünd. 1902): „Naised sel ajal, kui ma olin veel plikake, pükse ei kandnud, kuna neid peetud parunipreilide ja prouade veiderdusteks. Isegi mitte talvel külmaga, kui tuli koos meestega käia näiteks heinaveol.” (KV 631:92 Kõpu). Sellest, et hoiti vanast kõvasti kinni ilmestab hästi

Saaremaalt J. Rüüteli (sünd.1905) meenutus: „Vaatomata mitmele paksule ja pikale seelikule olnud põlved ja reied talvisel heinaveol külmast täiesti sinised ja tundetud. Küll olid ikka lollid, kui mõisapreilide ja prouade head eeskju pükste kandmises ära kasutada ei osatud.” (KV 631:92).

Olukordi rasketes ilmaoludes pükse mitte kasutajate kohta leiab rohkelt ka Soome korrespondentide vastustes: teenijanna Rantsilast meenutab: „Kui ta hommikul läks talvel pakase ja tuisuga kõrgest kaevust loomadele vett tõstma, puhus tuul seeliku alla ja tõusis mööda selga üles”; „Mäletan veel hästi, kui ema käis talvel Hovis, kuhu oli 4 km ja lumi oli tee kinni tuisanud. Kui ta õhtupoole tagasi koju jõudis, olid põlved täiesti verised.” (Heikinmäki 1967, lk22) Seda kogesid ka paljud tüdrukud pikal kooliteel. Palju teateid on talvistest välitöödest noodavedamisel jääl ja metsa töödel, kus jäine seelik hõõrus naistel reied verele ja takistas töötegemist: “Sortavala noodajäl töötavad tüdrukud ja noored naised nutsid õhtul kodus, kui neil põlved valutasid ja kui vanemad naised neid viinaga määrisid” (Heikinmäki 1967, lk22). Talurahva hulgas nii Eestis, kui Soomes ei olnud harva esinev nähtus see, kui naised külmakäest majja tulles tõstsid seelikusaba üles ja soojendati ennast ahju ees. Mõisates seevastu polnud selleks mingit tarvidust kuna selle ühiskonnaklassi naised piltlikult uppusid pesusse.

2.1. Pükste asendajad

Ajal, mil ei kasutatud aluspükse, seda ka meeste hulgas, on teateid nende asendajate kohta. I. Mannineni vaatleb põhjalikult “Eesti rahvariide ajaloo” raamatus jala- ja säärekatete peatükis juba 16.sajandi liivlaste säärekatteid. Enne silmkoeliste sukkade tulekut on kasutusel olnud *kaltsud*, peale meeste kandsid neid ka naised. Vaivarast mainitakse nimelt, et *kaltsamused* olid „takusest riidest säärikud, mida naisterahvad muiste jalas kandsid.” Seda, et kaltsud varemalt pükse on asendanud, viitavad ka selle sõna nimetamine pükste kohta: *kaadza* (Setumaa), *kaatsa*, *kalsa* e *kaltsad*. Samasugune sõna tähenduse arenemine on toimunud ka saksa sõnaga *hose*, mis alguses on tähendanud sukka, seega säärekatet nagu kaltski ja alles hiljem saanud pükste tähenduse. (Manninen 1927, lk 436) Kaltsud olid kolmnurksed või kandilised riidetükid, mis mähiti ümber jala sääre. Suvel olid need linased või takused, talvel villased. Kaltsud olid varrastega kootud sääraste eelkäijad.(Manninen, lk 435)

Kaltsude kasutamine on olnud tarvitusel ka paljudel teistel rahvastel. Soomes on kaltsud (sm. “kalsut”) tarvitusel olnud hilisemal ajal peamiselt naistel. Karjalast on teade reumat põdeva vanema naise kohta, kellel oli “reite ümber lõngast kootud kaltsud.” Samuti Hankasalmost (1892) “naised sidusid suka säärised sääritele ja teised säärised reitele kaitseks külma eest. Kirikusse või muidu reisile minnes mähiti pakasega põlvede ümber villarätid.” (Heikinmäki, lk 23) Samast allikast on teateid ka meeste alus- ja pealispükste kasutamisest naistel talvetöödel seelikute all. M. Kolk (sünd.1892) räägib seda, mida tema kasuisa M. Uiho (1837-1921) jutustas talle: „Pükse ei kandnud naised tollal üldse, ei kirikuteel, ei ka töö juures. Mõni köitis vanad rätid ümber põlve, kui oli väga külm ja põlved olid tuliverevaks peksnud nende takuste hame (pikk linane särk) alustega ja takuste alus *pruntsidega* (pruntsiks kutsuti Harglas seelikut).” (KV 223:763 Hargla)

Üsna vana algupära näib olevat ka *ribad*, mida mainitakse nii muinasaja germaanlastel, anglosaksidele, skandinaavlastel, lätlastel, venelastel. Eesti vanim tõend ribadest on Pariselja sooleid. Ribadega mähiti spiraalselt kinni sääred ja paljudel juhtudel ka reied kuni puusadeni. „Spiraalseid ribu kasutati sageli ka sukkade peal, talvel eriti soojuste pärast. Talveribad olid villased, suveribad linased.” (Manninen 1927, lk 437- 438)

Seda, et toime tuldi ilma püksteta, on suur osa *alusseelikutel*. “Tehti pikad jalakannani seelikud – kuued”(KV 632:354 Kihelkonna). Selliseid teateid oli kõikjalt üle Eesti ja see olnud üldine ka Soomes. Alusseelikuid nimetati *aluskuubedeks*. 1920tel ömmeldi veel alusseelikuid selle tarbeks eraldi kootud riidest. Enamjaolt olid need villased, oli ka poolvillaseid, kus lõim oli linane ja kude villane, hilisemad seelikud on ka puuvillase lõimega. Allääre külge oli ömmeldud volang.(Piiri 2000, lk79) Väike-Maarja korrespondendi (sünd1929) teates kirjutatakse: „et tema vanaema (sünd.1868) kasutas aastatel 1920-1940 õhemast koduvillasest riidest alusseelikut, mis oli kergelt vöö külge krousitud, külje pealt käis värvel lahti lõhiku kohal ja vöö (värvel) lõppes punutud nõoriga, millega seoti seelik parajalt üles.” Tema vanaema pükse ei kandnud (KV 632:133). H. Kapak (sünd. 1925): „Talvel kanti ka villaseid põiki- ja pikitriibulisi alusseelikuid. Samal ajal olid kasutuses ka aluspüksid.”(EA 232:189 Mikhli) Alusseelikutena kanti ka vanu pikitriibulisi seelikuid. Näiteks M. Suukmani vanaema oli veel 1930. aastatel kandnud tööriiete all villast triibulist seelikut alusseelikuna (Piiri 2000, lk79). ERMis selliseid vaadeldes, on näha, et neil olid esialgsed völdid värvli küljest lahti võetud ja sätitud uuesti nii, et lõhik jäi selja taha ja völdid olid mõlemale poole lõhikut põhiliselt seljaosasse koondatud, nii jäi kõhupeal riiet

õhemalt. Külmal ajal kanti mitut seelikut üksteise otsas nii, et kehvemad all ja paremad peal. Samasuguseid teateid on palju ka Soomes. Üks põhjapoolt naine sõnab, et külmemal ajal peeti ülestikku 6-7 seelikut, tavaliselt 3-4 (Heikinmäki, lk 23).

ERM-i tekstiili fondis leiduvatest aluskuubedest tüüpilised on punase, musta, halli või pruuni triibulised. Seljaosas olid need tihedamalt volditud kui eest. Värvel oli linasest või villasest riidest, mille otstesse õmmeldi paelad, millega seelik kinni seoti. Alumine osa oli paljudel juhtudel ka eraldi risti või diagonaalis riidest ja soosiga. Triibulistest aluskuubedest, mida mina vaatsin on esimene (ERM A 565-270) valmistatud 1872. aastal Rapla khk-s, seeliku allääre üm on 214cm, üp 86cm; teine (ERM A624-9) Kuusalu khk-s, mille tegija on sündinud 1871. aastal, allääre üm 248cm, üp 83cm. Hilisemad aluskuued on varrastel kootud või heegeldatud, villased ja poolvillased, vanematest olulisemalt kitsamad ja ka lühemad.

Soomes oli enne pükste tulekut kasutuses paksude talve alusseelikutena *karusnahkseelikud* (soome k turkishame) ja *tepitud seelikud* (soome k toppahame). Kuna Eestis selliste seelikute kasutamise kohta andmed puuduvad, siis tahaksin neid selles töös lähemalt tutvustada.

Karusnahast alusseelikud on vanemad ja neist on ka vähem teateid kui tepitud seelikutest. Karusnahast seelikud olid kasutusel kuni 19. sajandi teise pooleni, valmistati neid lambanahast ja oli ka pihaga seelikuid (soome k liivihame). See pandi särgi peale ja naha peale tuli pealisseelik, vest ja kuub. Enamike teadete puhul oli seelikul karv seespool – vastu keha, aga on ka teateid, et karv oli pealpool ja need olid pealisseelikud, moest minnes kasutati siis neid alusseelikutena. Enamus teateid karusnahast seelikute kohta tulevad põhja poolt.(Heikinmäki 1967, lk24)

Tepitud seelikutest on teateid kogu maalt, veidi rohkem lõunaosadest. Tepitud seelikul on pealmise ja voodri kanga vahele soojenduseks õmmeldud kraasitud takust linakihti, hiljem ka puuvilla, samuti on teateid lambavilla ja teiste loomakarvade kasutamisest. Tepitud seelikute valmistamise kohta on erinevaid teateid: „seelikut võis teha mis kangast tahes”; „tehti vanadest pealisseelikutest, kaks või enam vana seelikut on õmmeldud omavahel kokku”; „igal aastal õmmeldi kiriku seelikuks uus alusseelik, vana jäi argipäevaks.”(Heikinmäki 1967, lk25) Tepitud seelikuid on olnud lühemaid, põlveni ulatuvaid ja pikki, üle 80cm, kannani ulatuvaid. Pikkadel seelikutel oli ülaosa täitmata või õhemalt täidetud. Tepitud alusseelik on Soomes kasutusel olnud ka krinoliinide ja muude paremate riiete all talvisel ajal.(Heikinmäki 1967, lk27)

Tepitud seelik on levinud Soome rootslastelt, mida kinnitab ka alusseeliku nimetus – tupi – rootsi keeles *stubb*, mille tähendus soome keeles – alushame, eesti keeles – alusseelik(kuub). Samuti stubbi, stubbihame, stupi jt. Teada on ka, et riideese ja selle nimetus on Soome provintsi levinud rootsikeelsest kõrgemast klassist. 18. sajandil on toppahame olnud kõrgema ja varakama klassi prouadel kasutusel pealisseelikuna. See oli põhjamaises kliimas soe, aga ka mood soosis seda. 18. ja 19. sajandil on tepitud alusseelikut kasutatud ka Inglismaal, kuigi seal olid püksid siis juba kasutuses. Ka soome talurahvas seas on tepitud seelik olnud pealistrõivana kasutusel. Põhjas on see olnud kaunivärviline, punasest villasest kangast ja ka hilisemal ajal hele, lilleline. Veel on seda kootud erivärvi lõngadest ja kaunistatud tikandiga. Tepitud seelik kadunud kasutusest jäädavalt aluspükste tulekuga. (Heikinmäki 1967, lk 23-34)

3. ALUSPÜKSTE KASUTUSELE TULEK

3.1. Esimesed kasutajad

Esimesed aluspükste kasutajad nii Eestis, kui ka Soomes olid suuremate linnade või keskuste kõrgema ühiskonnaklassi prouad. Kuna mul puuduvad andmed esimeste aluspükste kasutajate kohta Eestis, siis vaatlen lähemalt Soome andmeid, sest sealsed vanimad kirjalikud teated on üsna põhjalikud ja ulatuvad väga lähedale ajale, mil on seda riideeset kasutama hakatud. Neid täiendavad alumiste ühiskonnaklasside kohta saadud vanglate loetelud, millede põhjal saab varasema aja pükste kasutusele tuleku kohta Soomes hea ülevaate. Kui arvestades Eesti ja Soome sarnast asukohta Euroopa suuremate keskuste suhtes ja võrdset majanduslikku taset sel perioodil, siis võib arvata, et Eesti esimesed aluspükste kasutajad jäid samasse ajajärku.

Soomest on pärandikirjade järgi esimesed aluspükste kasutajad olnud suurkaubandusega tegelejad, kellel oli suhteid välismaaga. Vanim teade on Turust, aastast 1817, nimelt restorani-omaniku proua, kellel olid ühed poolvillased ja ühed varrastel kootud püksid. 1818. aastast on teade hulgikaupmehe proua kuuest püksipaarist; 1819.aastast kirjatarvete kaupmehe lese pärandikiri nimetab 15 paari linaseid pükse kolme ja poole tosina (s.o 42) särki kõrval. Helsingi vanim päranditeade on 1822. aastast – rügemendi pastori proual olid kolmed püksid. Võib arvata, et enne kui pastori proua oli hankinud uue riideeseme, oli see seisusepiires juba tegelikult üldises kasutuses, kuna tollase pealinna prouad kasutasid neid mitmed aastad enne pärandikirjadel äramärgitud aastaid. Pärandikirjadest selgub, et esimeste pükse omavate naiste riidevarud olnud koguselt ja sortimendilt tähelepanuväärselt suured. Helsingi pärandikirjade järgi on aastatel 1822-1852 neile kuulunud keskmiselt 16 särki, mis annab selge pildi nende alusriiete rohkusest. Eelpool nimetatud kogustele lisaks leidis 1836. ja 1837. aastal maakonnakohtuniku ja

mõisakohtuniku proual kumbagil kuuele püksipaarile lisaks 28 särki, , kaubavarustaja proual 18 särki, viied püksid ja kümme alusseelikut.

Pärandikirjad ja mäluteated tõdevad muuhulgas seda, et esimeste pükste kasutajate hulgas oli ka härrasrahva teenijaid, kes vahendasid pükste kasutustava lihtrahva naistele. Üks teade on 1832.aastast, kus teenijannal oli 30 särki ja kahed püksid; teine 1839.aastast, kus majapidajanna teenis paruniperes - 23 särki, seitse ausseelikut , sama palju öösärke, kolm alustaljet (rinnahoidja asendaja) ja kolmed püksid. 1830-tel olid naiste aluspüksid pärandinimekirjades siiski veel väga haruldased. (Heikinmäki 1967, lk 35,56) Keskklassi käsitöölised jm esindajad ilmuvad pärandikirjade järgi pükse omavate naiste rühma 1840-te lõpus. Helgingist on andmed alates 1845. aastast – puusepa naisel olid 12 särki kõrval kahed püksid; 1850. aastal leiburi naisel kolmed püksid. Hämenlinnast on sama rühma pükste kandmise kohta teated kümmekond aastat hiljem. –1859. aastal olid kondiitri naisel suur pükste kogus, nimelt kaheksa, särke oli tal 18. Aastal 1861 kulla- ja hõbesepa leisel olid 24 särki kõrval kahed püksid.

Omaette sotsiaalse rühma esimeste pükste kasutajate hulgas moodustavad “hulkurluses” süüdistatavad naised (prostituudid), kes tegelesid enda keha müümisega ja selle eest vangi mõisteti. Nad olid pärit madalamast ja vaesemast ühiskonna kihist, kelle riidevarud sarnanesid aga kõrgema seisuse naiste omadele. Nende riietest ja pükste kasutusele tulekust on põhjalik ülevaade erinevate Soome vanglate säilinud riideloeteludes. Turu maakonna vangla riiete loetelus esimesed aluspüksid olid 1868.aastal vanglasse toodud “hulkurluses” süüdistatud Porist pärit Jusefina Gröngvistil. 1871. aastal olid aluspüksid kahel sinna toodud naisel: ühel kaks paari, teisel üks. (Heikinmäki 1967, lk 37) Hämenlinna maakonna vangla vanimas säilinud riideloetelus aastast 1883 on silmapaistev muutus rohkem, kui kümme aastat vanema Turu vangla teadetega võrreldes, nimelt oli vangi toodud 179-st naisest 31-l püksid, st 17,3%. Ühine tunnus kõigil neile pükse omavatele naisvangile on see, et nende riietus oli võrreldes ülejäänutega üsna külluslik. (Heikinmäki 1967, lk 58) 1870.-80.aastatel pükse omavatele naisvangidele oli üldine täiuslik riidevaru võrreldes teiste kinnipeetavatega, mis osalt ilmestab selle sotsiaalse rühma jõukust esimeste pükste kasutajatena ja suhtumist riietesse. Nad soovisid sarnaneda kõrgema klassi naistega, kes püüdsid esineda härrade seltsis modernse ja uudsenä. 1880-tel omavad nad muude asjade hulgas uudistooteid, nagu ööriided, päevavarjud, kalossid, kingad, vihmavarjud, mansetid, kraed, korsetid, siidisallid jne. (Heikinmäki 1967, lk 56-59)

Talupoja naiste kohta Soomes kirjalikud andmed puuduvad veel 1880ndatest. Suuliste kirjelduste järgi on andmed esimeste pükste kasutamisest talvel 1894-95 (sünd. 1874.a): algkooli ajast 1887-1901 teadaandja on näinud neid varakamatel tüdrukutel, enamuse aga käis veel ilma. Väga paljudes Soome provintssides olid aluspüksid 1890-tel talupojanaiste hulgas veel üsna tundmatud. (Heikinmäki 1967, lk 36,39)

Aluspükste kasutamisest Eestis leidsin kõige vanemad andmed ERM-i tekstiilikogus leiduvast 87 aluspüksi paari hulgas, kus vanimad on 1886.aasal Tartus valmistatud aluspüksid. Neist ühed (ERM A578-151) on lahtiste säärtega, seljatagant nööriga seotavad püksid ja teised (ERM A578-152) on külgedelt puusade pealt nööbiga suletavad, sääred jalgade vahelt lahtised. Mõlemad on valgest, labasest puuvillasest riidest masinaga õmmeldud, sääred kaunistatud nöörvoltide ja broderiipitsiga. Pükste valmistaja K. Heide (sünd.1864) teenis saksu 20.-67. eluaastani, algul Viljandis, siis Tartus. Kolmandad vanimad kogus olevad püksid (ERM A588-6) kuulusid M. Palule Viljandi khk. Kabala mõisa sepa naisele, kes valmistas need umbes 1885-1890.a paiku. Püksid on õmmeldud käsitsi, valgest peenest puuvillasest riidest, lahtiste säärtega, taga nööriga seotavad. Sääred kaunistatud nöörvoltidega, algselt säärite otstes olnud pitsid, mida hiljem mujal kasutatud. ERM-i KV-s on vanim teade Türi khk-st, kus aluspüksid olid jalgade teise klassi tüdrukul 1896.aastal (ERM KV 631:250), samuti A. Voolma 1967.a. kogutud andmetest Räpina khk, kus 1898.a. sündinud A. Pähklimesa emal olid 1900.a. paiku tagant lahtised püksid (ERM EA 206:136).

3.2.Kasutuse levimine

Nagu eelpool mainitud (lk 16), olid esimesed aluspükste kasutajad suurkaupmeeste naised ja aristokraadid. Siis jõudis pesuese keskklassi käsitöölise ja haritlaste kasutusse. Viimasena võtsid püksid tarvitusele talupoegade naised. Pükste kasutuse levimine on alguses toimunud aeglaselt ja juhuslikult. Pükste levimine ülemistest ühiskonnaklassidest alumistele, härrasrahvastelt talupoegadele on toimunud erinevatel viisidel.

Mõisatel on suur osakaal aluspükste jõudmisel talunaisteni 19. sajandi teisel poolel. Sel perioodil oli ükste kasutamine lihtrahva hulgas nii linnas kui maal veel väga harva esinev. Need vähesed,

kes aluspükse kandsid oli teenistuses mõisas või mõnel muul moel mõisaga seotud. Samuti olid mõned taluneid teenimas härrasrahvast linna, kus viimased kandsid juba regulaarselt aluspükse. Näiteks ERM-i tekstiilifondi vanimatest lahtistest aluspükstest, mida kirjeldasin eelmisel leheküljel, on ühed kuulunud Kabala mõisa sepa naisele, teised härrasrahva teenijannale, kes on pärit Viljandimaalt Abja-Paluojaalt. Ka ülejäänud vanematest pükstest, mille andmete järgi need on valmistatud 19. sajandil või mõni aasta peale sajandivahetust, pooltel on omanik kas ise olnud kõrgemast soost või seotud härrasrahvaga. Paljud talupojatüdrukud, kes teenisid härrasrahvast, said teenistuskohas lähemalt tutvuda nende pesudega, ning võtsid omaks pükste kandmise ja tegumood. Seal tekkis võimalus nende pesude järgi teha ka endale sellised. Sageli kinkis mõisaproua teenijannale pükste tegemiseks mõne peenema poeriide ja pitsid kaunistamiseks, millest teenijanna mõisas endale ise püksid õmbles. Sarnaseid teateid tuleb ka Soomest, kus talurahva esimesed püksid on tulnud härrasrahvast teeninud isikutelt. „Lempäläs ja Urjalas püksid levisid härrasrahvalt teenijatele, neidudele, kes võisid kasutatud püksid koju kaasa viia. Sageli neid abiellusid talupoja talus ja sedasi kasutus tuli rahva sekka.”; „Näljaaastatel 1865-67 oli Vesilahtis karjatüdruk saanud esimesed püksid jõulukingiks mõisa *mamslilt*. Sellise lõikega lahtiseid pükse oli ta pidanud kogu eluaja.” Samast allikast leiab ka teate, et Raisio praosti ja õpetaja prouad said Perno mõisniku von Schantzenilt kingiks esimesed pitspüksikud, lahtised püksid, üleskutseks, et nad teeksid nende pidamisest valgustustööd talupojanaiste hulgas. Soome idapoolsematest piirkondadest on teada, et ka vene rahvusest härrasrahval olnud kombeks oma teenistuses olnud Soome tüdrukutele kinkida pükse, kas jõulukingiks või muidu, samuti muid enda kasutusest jäänud riideesemeid. (Heikinmäki 1967, lk 49-50) Selleks ajaks kuulusid ka Eestis paljud provintsiharitlaste – õpetajate, pastorige, apteekrite, vallasekretäride jt naised pükste kasutajate hulka.

Kui üldjuhul andmed Eestist ja Soomest kattuvad pükste kasutuse kohta, siis pükste propageerimisest algkoolides Eestis andmed puuduvad. Soomes on külakoolide panus nende mudelite andjana olnud märkimisväärne. Juba 1890ndatel ömmeldi pükse külakoolis õpetaja juhendusel. Lahtiste pükste lõike tõi piirkonda õpetaja. „Õmblesin algkoolis käsitsi 1895. aastal lahtised püksid ja järgmisel aastal masinal kinnised”; „tegin püksid endale 1901. aastal koolis, minu emal ei olnud tollal veel selliseid.” Sarnaseid teateid on tulnud üle Soome erinevatest piirkondadest. (Heikinmäki 1967, lk 52)

Pükste kasutamise tava üldistumist maal on mõjutanud linnade poed ja suuremate keskuste müügikohad, samuti laadad ja turud, neist toodud püksid olid ka eeskujuks oma tehtutele. Pükste

tarvitusele võtt on varem levinud neis paikkondades, mis asuvad suuremate keskuste ümbruses. Oli sealt ju lühem maa linna ostureisidele. Soomes Viiburi lähedalt ja Koivistost on teateid lahtiste pükste jõudmisest kasutusse Peterburgis käies; Kaukolast informaatore (sünd.1884) mäletab, et sai püksid lapsena, kui Peterburgis asuvad sugulased tõid need talle (Heikinmäki 1967, lk 51). Eestist Muhust on meenutus, et saarel jõudsid püksid jõukamatele ja laevameeste naistele veidi varem – välismaalt toodi ja ka Riist. (KV 632:382)

20. sajandi alguses on pükste levikut soodustanud ka rändkaupmehed, kes käisid oma kaubaga talust tallu ja müüsid erinevaid asju, sealhulgas ka pesupükse. Nii mõnigi naine sai oma esimesed püksid nende käest, kui tal selleks raha jätkus. Valmis õmmeldud pesupükse peeti kalliteks ja seda said alguses endale lubada vaid vähesed. Sellele viitavad ka vastakad mälestused ostupesust:

- “Valmis pesu hakati ostma varakult. Käisid külas ka pesu kauplejad.” (KV 632:732, Nissi)
- “Poepesu polnud käepärane, peeti kauniks ja kalliks” (KV 632:646, Palamuse).

3.3. Algsraskused

Pükste kasutusele tuleku alguses tekkis paljudel probleeme ja ebamugavusi nende kandmisega, kuna puudusid välja kujunenud mugavad lõiked ja valmistamise viisid. Nendega harjumine võttis aega ja paljud naised, kes olid sel ajal juba keskealised ei võtnudki pükse omaks. Selliseid teateid on väga palju üle Eesti ja ka Soomest. Väga tüüpilised ERM-i KV-d on järgmised:

- “Enne 1930ndat kodus vanemad inimesed aluspesu ei kandnud, kanti pikka linast särki” (EA 232:206 Mihkli)
- Kadrina khk: “Vanemad naised kõik ei hakanudki pükse kandma” (KV 632:23 Kadrina)
- “Vanaema ei kandnud pükse elu lõpuni (suri 1948)” (KV 632:133 V.-Maarja).

Kuna seelik jäi pikaks kuni 1920ndateni, siis on täiesti mõistetav, et vanemad naised ei kasutanud pükse, kuna nad ei võtnud omaks ka uut linnalikku lühemat ja kitsamat riietust, mis tegi pükste kasutuse mugavamaks ja ka vajalikuks. Maani ja mitmekihilise seelikukuhja all olid järelikult püksid väga tülilised ja mittevajalikud rõivaesemed. Need riided olid endises kasutuses otstarbekad ja praktilised, aga uue alusriide tulekuga tundus, et vana ja uus ei sobi koos kasutamiseks. Mõned riietasid püksid särki peale ja vanamoeline pikk alussärk tõmmati lahtiste

pükste avast läbi. Selle alääär jäi aga väga ebapraktiliselt pükste vahele kokku. Muidugi kanti pükse ka ihu vastas, nii et särk jäi pükste peale, eeskju saadi meeste riietumisest.

20. saandi. alguses hakkas naiste aluspükste lõikeid ilmuma saksa keelsetes moelehtedes, hiljem ka eesti keelsetes ja poest sai õhukest puuvillast pesuriidet osta. 19.sajandi lõpus oli õhuke pükste materjal ja lõiked kättesaadavad talurahva hulgas vaid neil, kes olid teenistuses mõisates või mujal kõrgema klassi juures. Teised tegid oma pükste lõiked ise ja valmistasid need linasest riidest. Esimesed püksid valmistati mõnel juhul ka meeste pükste järgi ja need tundusid naisterahva jalas eriti ebamugavad. M.-L.Heikinmäki uurimistööst leiab väga lõbusaid meenutusi pükste kasutusele tuleku algusajast: „oli kui hiir oleks karanud mööda reisi”; „Need sihisesid ja sahisesid, heljusid ja hõljusid (soome keelne sihkas ja suhkas, vippas ja vuppas)”; „ei pane jalgu „vangi””; „püksid orjastavad.” Ebaõnnestunud pükste kasutamist meenutab ka üks naine, kui ta pakasega pani mehe aluspüksid jalga kirikusse minnes - „oli kogu aja kui tangide vahel.” Samuti olid ühel vanemal naisel olnud turul esimesed püksid – „nagu takjad kinni.”(Heikinmäki 1967, lk 42) Ka lapsed on kogenud esimeste pükste ebamugavust, aga mõne aja jooksul harjunud uue riideesemega. T. Põder (sünd.1912) meenutab: „Kui ta oli 5-6 aastane, jooksid lapsed suvel pika särki väel või üldse alasti ringi. Neile taheti küll hiljem püksid jalga panna, aga neile see ei meeldinud.”(EA 232:181 Mihkli) Soomest meenutab üks informant, et kui ta 1911.aastal hakkas algkoolis käima, käskis ema tal aluspüksid jalga panna, meeldis see või mitte. „Need olid ausalt öeldes hirmsad ja nii ebamugavad, et kooli minnes jätsin need Niemenvaino kõrvale männikusse, kust tulles need taas üles võtsin. Õppisin aga ka minagi neid aja jooksul kandma.” (Heikinmäki, lk 42)

3.4. Ajutine ja juhuslik kasutus

Kodust kaugemale, külla, laadale, kirikusse või kooli minnes oli sageli see olukord, kui püksid esimest korda jalga pandi või kui neid kasutati, kuigi tavaoludes oldi ilma. Kihnu käsitöömeistri Rosaalie Karjami (sünd.1935) teatel 19/20. sajandi vahetusel saarel naised aluspükse veel ei kasutanud. Need võeti kasutusele enne II Maailmasõda 1930ndatel, siis võis naistel olla neid paar või kaks. Neid kasutati ainult mandrile minnes, saarel oldi ilma. Regulaarselt kasutati pükse mandrile ja Manilaiule kolhoosis käies, kui tuli kodust välja minna ja paadiga sõita või talvel jala üle jää käia. ERM-i KV-st, samuti Soome informantidelt on mõningaid teateid pükste

kasutamisest ainult piduliku rõivastuse all, samuti pühapäeval kirikus käies. L. Tarkmuel (sünd.1907) Saaremaalt mäletab:

- „Emal olid laekas aluspüksid poolpikkade harudega, mida arvatavasti kanti kirikus käies” (KV 632:344).

Soomes Jämsäs mäletatakse pükste kasutusele tulekut 1890-te alguses, kui neid kasutati ainult siis, kui mindi sugulastele, tuttavatele külla kohta, kuhu jäadi ööseks (Heikinmäki, lk 43). Sagedane esmane pükste kasutus oli algkoolis käes, aga kodus oldi ilma. Eestist Türi khk-st on üks pikem olukirjeldus esimesest pükste nägemisest koolis:

- L. Tõnisson (sünd.1914) „Naiste pükste algus oli olnud 1896, kui tema ema oli käinud 2. klassis (ema kasvas Vahastu külas, see oli Harjumaa ääres ja Tallinnaga rohkem seotud). Üks tüdruk tulnud kooli ja hõisanud, et minu õde oli Tallinnast kodus ja tegi minule püksid, teised kiskunud sabad üles, et pükse näha. Need olnud meeste lõike järgi, esiosa seljal seotav, tagaosa nõõpidega küljel kinni, allapoole põlvi ulatuvad.”(KV 631:250)

Esmast pükste kasutamist kooliteel märgivad ka väga paljud teated Soomest.

Kõige rikkalikum osa teadetest esimeste pükste kohta on aga talviste pükste kasutajate hulgas.

- A.Rösler (sünd.1902): - „Suvel töö juures vanemad naised kleidi või seeliku all peale õhukese linase särgi midagi ei kandnud”(KV 631:93 Kõpu)
- H. Saster: - „Minu vanaema (sünd.1862) ei kandnud iga päev pükse. Pika säärega püksid olid tal ainult pakasega või kui tuiskas.” (KV 632:316 Reigi)
- “Aluspesu oli suvel särk; talvel särk, püksid ja alusseelik.” (KV 632:621 Kursi)
- (sünd.1907) – “Algul vähemalt suve perioodil pükse ei olnud vaid pikad undrukud”(KV 632:680 Kanepi).

Osaline püksteta olek oli algusaja pükste kasutajatele kindlasti kergendus. Paljud vanad inimesed ei tahtnud harjuda nendega käima. Soomest Kiikalast informant oli saanud esimesed püksid külakooli minnes 1912. aastal: „Talvel oli vajadus neid kasutada, kuigi need olid harjumatud ja tülikad; suvel sai olla ilma. Esimesed suvepüksid tegi ta endale alles 1923. aastal.” (Heikinmäki 1967, lk 43)

Ajast kunas talviste pükste kasutamise juurde ka suvised püksid tulid, on mõlema rahvuse maarahva kohta teated väga äärmuslikud - esimestest suvistest aluspükstest on teateid 1880-test kuni 1930ndate lõpuni. Hea ülevaate talvistest ja suvistest pükste kasutuse vahekorra kohta annab Soome naisvangide riideloetelu Mikkeli vanglast, kust selgub et 1900. aastal oli talvel vangi toodud pükste omajaid 58% ja suvel 31,7%; 1920.aastal vastavalt 77,5% ja 63,8%. Samast

raamatust on veel teateid pärandi loetelude kohta Soome linnanaiste talve ja suve pükste kasutusest. Näiteks Turu linna hulgikaupmehe naisel olid 1818. aastal viied villa kangast ja vaid ühed puuvillased püksid, järelikut ta talvel pidas neid pidevalt, aga suvel vaid pidulikel juhtudel.(Heikinmäki 1967, lk46) Soome varajased pärandikirjad, vangla loetelud ning Eesti ja Soome korrespondentide vastused kokku viitavad sellele, et naised kasutasid alguses pükse erijuhtudel ja arvatavasti pidevalt algul vaid talvel.

3.5. Suhtumine pükste kandmisse ja arvamused pükstest

Naiste suhtumine pükstesse oli alguses väga tunneterikas, riideeset häbeneti ja salati. Naisel oli häbi, kui saadi teada, et ta pükse kannab; see andis põhjust ka taga rääkimiseks. Eriti vanemad inimesed ei pidanud pükstest lugu. Mõned lausa ei sallinud selliseid naisi, kes neid kandsid ning pidasid neid kergemeelseteks ja kombetuteks. Kuulus ju varasematest sajanditest pükste pidamine näitlejate ja kergete elukommetega naiste rõivastuse hulka. Paljudest vastustest ilmneb, et pükse peeti algusaegadel tarbetuks luksuskaubaks ja härrasrahva peenutsemise riideesemeks. Kõpu khk on teade, et “Veel 1920ndate lõpulgi eakamad maanaised pesu ei kandnud, pidades neid mõisapreilide veiderdusteks.” (KV 631:83) Seda ilmestab hästi ka juba eespool (lk 6) toodud teade Saaremaalt, kust mäletatakse naisi, kellel seelikud talvisel heinaveol põlved verele hõõrusid, aga pükse kasutusele ka ei võtnud, kuna see kõrgema soo rahva rõivastusse kuulus. Samad probleemid kajastuvad ka Soome teadetes. Üks juhtum ka sealt: „Neiu läks mehele 1897 aastal ja oli valmistanud veimevakka ka püksid. Ämma meelest ei olnud need mitte ainult tarbetud vaid ka kombeta ese, selliste keeruliste harudega. Minias peitis need algul uues kodus põõningule lukuga kirstu ja võis neid kasutada ning pesta ainult lapsepõlvkodus käies.” (Heikinmäki, 1967:46)

Pükste pesemine ja kuivatamine toimetati salaja. Need pandi kuivama tagumistele nõõridele teiste riiete taha, nii, et keegi neid ei näeks. Soomest on teateid (mis võis ka meil nii olla), et pükste kuivatamiseks peideti need nõõri peal oleva voodilina või mõne muu õhema riidetüki alla. Mõned pesid oma püksid siis, kui saunas käisid ja kuivatasid sauna katuse all või ahju taga neid teiste eest varjates, ööseks peideti püksid voodi alla, et keegi neid ei näeks.(Heikinmäki 1967, lk

46-47) Peab lisama, et aluspükste avalikust kuivatamisest, eriti kortermajade hoovides, on hoidutud veel lähiajani, pere ringis muidugi mitte.

Pükste kasutamist peeti kaua salajas ka meeste eest, isegi sõna oli tabu. Õmbleja juurde minnes ei maininud naised nime – pükstekangas – meeste juuresolekul vaid sõnasid, et “sellest tulevad need”. Halliste khk-st, Abja vallast on aga järgmine teade:

- 19. sajandi lõpus keegi mees – „kui talvel nägi, et naisel olid püksid jalas (reega sõites läks regi ümber ja reisijad kukkusid kraavi) need püksid kodus kirvega paku peal puruks raiunud!!!” (KV 632:495).

Mehed on pükste kulul ka nalja teinud. Lahtistele pükstele on antud narrivaid nimesid, nagu kardinad; aknakardinad Soomes ka ilmasoojendajad (soome .k ulos läpiävät) püksid, pikselöögi tabamusega või mõraga (soome k särkemät) püksid. „Kui nägid neid kuivamas panid nad püksid õlenuku otsa ja selle aiateiba peale.” (Heikinmäki 1967:47) Teateid on ka sellistest olukordadest kus naine kandis aluspükse kuni abiellumiseni:

- „Peale abiellumist ema neid pesusid enam ei kandnud, vaid ainult säilitas neid kirstus. Pesud olid küll näha kantud, aga mitte eriti kulunud. (KV 632:134)

Naiste häbenemine kestis 20. sajandil veel kaua. Kui pükste kasutamine levis ja nende mittekasutajate hulk vähenes, muutus ka suhtumine. Linnaliku riietuse jõudmine maapiirkondadesse ja maarahva suurem liikumisvabadus viis selleni, et püksid kiideti heaks, lisaks said need ka avaliku lugupidamise, lisaks hakati esimese iseseisvusaja alguses rahvast valgustama ka hügieeni vajalikkusest. Sageli juhtuti kuulma, et sellel ja sellel on püksid. Nii julgeti neid nimetada endalgi olevat. Siis juleti juba rääkida, millise lõikega püksid kellelgi on ja kuidas need kaunistatud on. Selleks ajaks olid pükste lõiked ja valmistamisõpetused kättesaadavad ka maarahvale – „Taluperenaine”(nr 1, -1927); Varma, A. „Õmblustööde tehnika I” (1930). Soomes tegid väga suure valgustustöö ära algkoolide õpetajad, kes õpetasid koolides lastele pükste valmistamist ja julgustasid neid kasutama. Sellekohased andmed Eestist puuduvad.

3.6. Kandmise harjumused

Nagu juba eespool mainitud (lk 10), oli pükste kasutusele tulles naistel särk pikk ja sukad põlveni ulatuvad. Need riided olid enne kasutuses otstarbekad ja praktilised, aga uue alusriide tulekuga oli vana ja uut koos raske kasutada. Paljud naised ei tahtnud loobuda maani ulatuvatest undrukutest ja pükste kandmine nende all oli väga ebamugav, eriti kui oli vajadus häda teha. Ilma püksteta aeti see asi ära püsti seistes ja teiste ees häbenemata, suurema häda korral üldjuhul kükitati. Siinkohal mõned katked ERM-i KV-st naiste püsti pissimise kohta H. Pärdi artiklist:

- „Isa rääkis sageli, kuidas vanad külanaised toa ees püsti pissisid ning oma pikka seelikut raputasid, et sinna külge jäänud tilkasid maha raputada. Muu vajaduse korral käidi ikka peldikus.”
- „Minu vanaema (sünd.1861) oma pika seelikuga kui läks üle õue ja tal tekkis vajadus pissida, seisatas, natuke kergitas eest seelikut ja astus edasi, maha jäi vaid loik”, siinjuures märgib autor, et täpselt samamoodi 1950.-60. aastail käitunud tema vanaema (sünd. 1888). (Pärdi 2002, lk 57)

20. sajandi esimesel poolel hakkasid vanaaegsed käitumisviisid „loomulike tarvete” rahuldamisel uute arusaamade mõjul pikkamööda siiski muutuma anakronistlikuks: „Naisterahvas pidi kindlasti kükitama, püsti pissimist peeti häbiasjaks, ometi nägin nii mõnigi kord, kuidas ema seisis püsti, jalad harkis ja lasi aga tulla. Muidugi oli see kauges minevikus, kui vanemal generatsioonil igapäevane püksikandmine polnud veel muutunud harjumuseks”.(Pärdi 2002, lk 58)

Lahtiste pükste *e sääresoojendajate* puhul häda tegemine püsti seistes ei olevat aga olnud probleem:

- „Püksid olid pika säärega (põlvini) ja värvliga, jalgevahelt püksid lahti, sest lahtinööpimine paksude siilikute (seelik Muhus) alt oli tülikas” (KV 632:397 Muhu).
- „Värvli külge oli õmmeldud kaks püksisäärt eraldi. Pikkade seelikute korral hõlbustas see hädavajalike asjade õiendamist.” (ERM KV 632:96, Iisaku)

Pükse alla laskmata on häda teinud ka Kihnu naised. Kihnu käsitöömeistri Rosaalie Karjami (sünd.1935) teatel Kihnus kandsid naised tagant lahtiseid aluspükse veel peale II Maailmasõda, kui pidi üle mere talvel Manilaiule kolhoosi tööle minema, siis oli jää peal hea häda teha, ei pidanud pükse külmaga maha ajama. Samuti oli selliste pükstega üle paadi ääre neid toimetusi hea teha. Sellised teated on ka Soome informantidel: „Enne see vajadus toimetati seistes, see

harjumus jätkus veel lahtiste pükste kasutuse ajal, ja vanema püksitüübiga selles suhtes probleeme ei ole” (Heikinmäki 1967, lk 48). Kinniste pükste kandmisel oleks väga tülikas olnud pikka ja laia seelikut (seeliku üm ~3 m ja pikkus maani) üles tõsta, et pükse alla lasta ja siis veel samal ajal kükitada. See nõudnuks suurt vaeva ja oleks väga ebamugav olnud, talvisel perioodil ka külm, sest sel ajal puudusid maarahval ka käimlad. Häda tehti põllu peal ja talvel ka loomalaudas.

„Tänapäeva linna eestlast võib rabada tõik, et nende maalt pärit vanaisad ja vanaemad või isegi isad-emad käisid oma loomulikke ihutarbeid rahuldamas („keha kergendamas”) lepinkus, aias ja põlluservas, talvel aga laudas. Nii on see toimunud aga aastasadu ja –tuhandeid ning seda peeti enesestmõistetavaks ja loomulikuks. Väga häbiväärseks ei peetud ka oma loomulike tarvete rahuldamist teiste inimeste silme all.” (Pärdi 2002, lk 51) Käimlakultuur kodunes Eesti taludes väga aeglaselt. Talupoegi sunniti käimlaid ehitama juba mõisate ajal (20.saj alguses) nakkushaiguste leviku tõkestamiseks, aga sel perioodil jäi see siiski pigem erandiks. Kõige jõudsamalt tegutsesid I Maailmasõja lõpus 1918. aastal Saksa okupatsioonivõimud, kes suutsid lühikese ajaga saavutada olukorra, kus mõnes piirkonnas oli käimlatega varustatud kõik talud. Seejärel hakkas mitmesuguseid sanitaareeskirju kehtestama juba vastloodud Eesti riik (Pärdi 2002, lk 61-62). Maainimesed ei olnud väga altid uut rajatist vastu võtma oma majapidamisse. Esimesed käimlad olid tihti väga algelised rajatised, mida sageli ei saanud isegi ehitiseks nimetada. Käimla ajas ka halba lehma. Sellepärast pole põhjust imestada, et isegi siis kui käimlad olid olemas, ei kasutatud neid väga innukalt. Palju meeldivam ja käepärasem oli häda toimetamine põllu peal või võsas. (Pärdi 2002:66)

Kui võrrelda käimlate ja naiste aluspükste kasutusele tuleku aega ja probleeme nii Euroopas, kui Eestis, siis nende käik nii linnas, kui maal on toimunud väga sarnaselt. Mõlemil juhul on algul tegemist olnud rahva jaoks ebatarviliku asjaga, ilma milleta oldi harjutud ja saadi suurepäraselt hakkama. Täna sees moodsas euroopalikus kultuuris, kus ka maapiirkondades on elustiil üsna linnalikuks muutunud, ei taheta ega vist saadagi ilma nendeta hakkama.

4. TEGUMOED

Aluspükste kasutusele tuleku aja alguses erinesid püksi lõiked hilisematest nii pikkuse ja laiuse, kui keha ümber kinnitamise poolest. Püksid olid alguses väga pikkade säärtega, aja jooksul need lühenesid nagu seelikudki ja lõige läks kitsamaks. Vanemat tüüpi püksid olid *lahtised e. sääresoojendajad*, kahte säärt ühendas ees 10-20cm pikkune õmblus, ülejäänud osa kuni taha üles oli lahti. Värvli sees oli nõör, millega püksid üles seoti. Hiljem hakati püksi sääri omavahel täies pikkuses kokku õmblema. Neid nimetati *lakaga püksid*. Neile tehti kinnitus-avad külgedele. Alguses kasutati pükste kinnitamiseks paelu, nõöbid hakkasid ilmuma hiljem, kui neid sai osta poest ja kui selleks raha jätkus. 20. sajandi alguses oli riietuse furnituur – nõöbid, sukatripid, haagid jm, samuti pitsid ja paelad talurahva jaoks kallis. Seda said lubada endale rikkalikult vaid vähesed.

Mida aeg edasi, seda rohkem hakkab nägema pükstel poe kaunistusi või koguni poest ostetud valmispesu. Siis hakkasid püksid jääma väiksemaks nii pikkuselt, kui laiuselt. Samuti muutus materjal õhemaks. Kui vanemate pükste puhul kasutati palju kodus valmistatud linast või poollinast riiet, siis hilisemad püksid on valdavalt õhemast poe puuvillasest riidest (batistist) valmistatud. 1930ndatel muutus õhuke pesu vajalikuks linnaliku kleidimoe all. Sel ajal jõudis ka pesukumm pudukaupade hulka. Uued *nn modernpüksid* (A.Varma „Õmblustööde tehnika I. Pesutöö käsiraamat” annab 1930.aastal sellise nimetuse) olid nüüd nii lühikesed, et sääre pikkus oli vaid mõni sentimeeter ja pükste laius nii palju, et üle puusade mahuks. Üleval seisisid püksid pesukummiga. Selline lõigete ja materjalide muutumine on toimunud 19. sajandi lõpuaastatest kuni 1930ndate keskele. Üleminek ühelt püksitüübilt teisele on toimunud pikkamööda. Ühel ajal on kasutuses olnud erinevate lõigete ja materjalidega püksid. Nooremad inimesed olid altimad vastu võtma uuendusi, vanemad aga rohkem kinni vanades. Samuti mõjutasid üleminekut piirkonnad – linnades enne, provintsis hiljem ja oluline tegur uuema rõivaeseme soetamisel oli ka majanduslik jõukus.

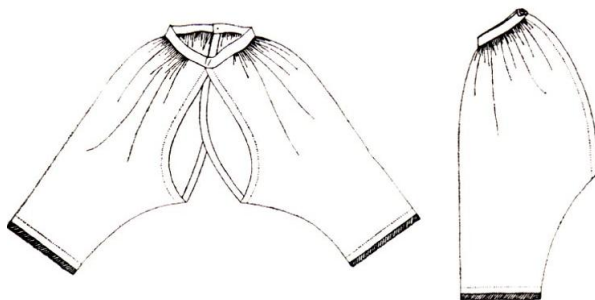
Naiste aluspüksid saab jagada kahte suurde rühma: 1) lahtised püksid ja 2) kinnised püksid. Lahtised püksid on kõik tegumoelt sarnased, kinnised püksid aga mitme erineva lõikega, mis kajastavad hästi pükste muutumist ajas. Seepärast on vajalik neid kõike vaadelda eraldi rühmadena.

4.1. Lahtised püksid

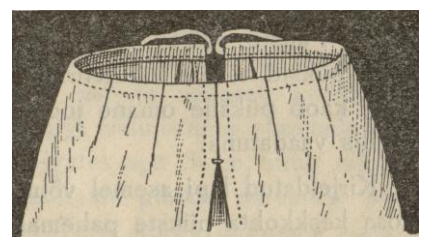
Aluspükste kasutusele tuleku alguses olid lahtised püksid väga pikad, ulatudes kindlasti allapoole põlve, mõnedel juhtudel kuni pahkluuni. Seda kinnitavad ka teated maa eri paikadest:

- „Püksid olid pika säärega – põlvini ja värvliga jalgevahelt püksid lahti” (ERM KV 632:397 Muhu).
- „Püksid ulatusid peaaegu põlvini, noorematel oli aluspesu lühem, vanematel põlvini” (ERM KV 632:646 Palamuse).

Pükste ülesandeks oli kaitsta jalgu külma ilma ja kareda rõivastuse eest, mis põlved ja reied katki hõõrusid. Sellest on lahtistele pükstele ka nimetus sääresoojendajad (vt lisa, foto 1, 2, 3). Tüüpilised lahtised püksid koosnevad kahest pikast säärest, mis on ülevalt äärest kroogitud või volditud ja õmmeldud värvli külge (vt joon 4). Sääred on omavahel ühendatud esiõmbluses värvlist allapoole 10-20 cm pikkuse õmblusega (vt joon 5).

Joonis 4
Lahtised püksid

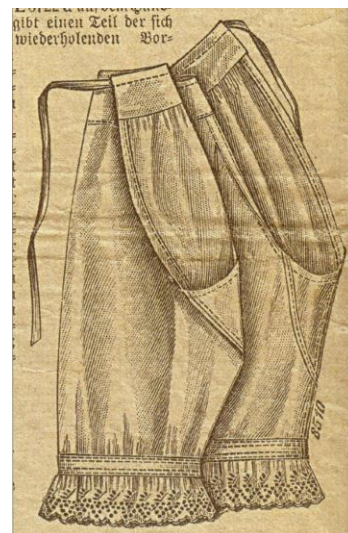

Joonis 5
Lahtiste pükste sääre ühendamine

Ülejäänud osa kuni taha värvlini on õmblus lahti, sääre kogu lahtine serv on äärestatud samast riidest pika kandiga. 3-5cm laiusele värvlile on alates küljejoonest tagaosas sisse kinnitatud paelad, millega püksid üles seotakse (vt joon 6, lk 29). Püksid on tagaosas nii laiad, et tagumised pooled käivad tagant üksteise peale, värvli paelad veetakse taga risti ja sõlmitakse ette.

KV-d lahtiste pükste kohta:

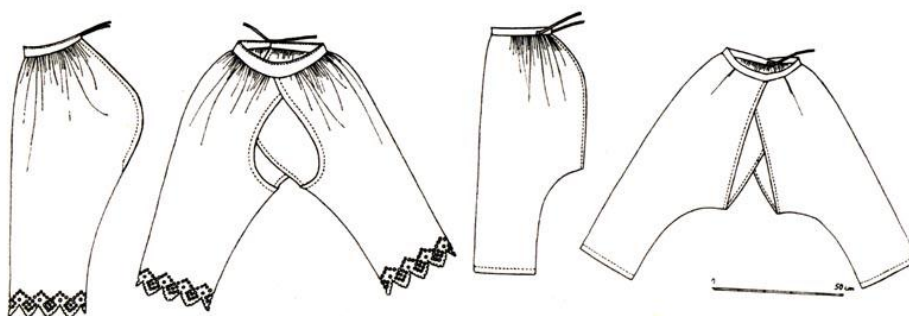
- “Vanadel naistel olid naljakaid pükse praoga tagaküljel” (ERM KV 631:211 Torma)
- “Värvli külge oli õmmeldud kaks püksisäärt eraldi” (ERM KV 632:96 Iisaku)
- “Püksid olid pesuriidest ise õmmeldud lahtise hargivahega, paelad käisid ümber kinni ja tagumine osa oli natuke vaheliti” (ERM KV 632:370 Kaarma).

Joonis 6

Lahtised püksid tagantvaates

Paljud lahtised püksid on aga tüüpilistest pükstest mõningate erinevustega. ERM-i tekstiilikogus leiduvate lahtiste pükste hulgas olid kõige lühema säärt ühendusõmblusega ees 8cm pikkuselt õmmeldud (ERM A578:151 Tartu) ja kõige pikema õmblusega 29cm õmmeldud (ERM A588:6 Viljandi). Mõlemad püksid kuuluvad vanimate kogus olevate pükste hulka, mis näitab, et esiõmbluse kokku õmblemise pikkuses mingeid kindlaid reegleid ei olnud. Lõigete erinevused on veel värvli kujus. Enamus pükstel on sirge kitsas värvli (vt lisa, foto 1) aga mõnedel juhtudel on värvli ees kolmnurkse passe lõikega (vt lisa, foto 3). Linnamuuseumis leiduvatel pükstel (lisa, foto 2) on värvli taga suletav nööbiga. Soomes on lahtistel pükstel mõnedel juhtudel sääred kinnitatud värvlile ilma esiõmbluseta nii, et esiosas pandi need 10-15 cm võrra üksteisest üle (vt joon 7) (Heikinmäki 1967, lk 66-67).

Joonis 7

Lahtised püksid Soomest

Nagu enne mainitud olid püksid pikkade säärtega. Kõige pikemad sääred olid 87cm (ERM A563:557) ja kõige lühemad 56cm (ERM A668:97). Alt lahtiste pükste keskmine säärepikkus oli 70cm. Soome rahvusmuuseumis leiduvad pikimad püksid on aga 102cm pikad. Nii pikki sääri ei ole kunagi pandud suka suu sisse vaid sukad on sõlmitud põlve alla ja pikad sääred on olnud vabalt sukkade peal (Heikinmäki 1967, lk 68). Püksi sääred on sageli kaunistatud kitsaste (0,5-1

cm laiuste) nõõrvoltidega. Säärte suu on pikematel pükstel kokku kroogitud (vt lisa, foto 2) ja otsa õmmeldud volang, millel on auktikand või pits ääres. Enamusel vanemat tüüpi pükstel on kaunistuspits heegeldatud, vaid neljal püksipaaril on kasutatud poepitsi või -paela. 19/20. sajandi vahetusel ja 20.sajandi alguses on paljudele pükstele ette tikitud nimetähed. 19-st aluspüksi paarist üheksal oli punase niidiga tikitud ette initsiaalid või monogramm. Hilisematel püksitüüpidel esineb punast monogrammi vaid paaril juhul. Seega võib ütelda, et vanemate pükste kasutusajal oli punase niidiga nimetähtede märkimine, sealhulgas ka muudele tekstiilesemetele üldine, hiljem hakkas see asenduma valge tikandiga (vt lisa, fotod 4, 5).

Lahtised püksid on õmmeldud kolmel juhul linasest riidest, ülejäänud puuvillasest labase koega pesuriidest, kahel juhul ka toimse koega. Ühed püksid on valmistatud käsitsi, ülejäänud kas osaliselt või täielikult masinaga. Lahtised püksid olid kasutuses Eesti talurahva seas põhiliselt 19. sajandi lõpust – 1920ndateni:

- „1900. aasta paiku minu emal olid tagant lahtised püksid, tulid seljal hästi vaheliti paelaga hästi ümber keha kinni. 1920-30 aastate paiku olid naiste püksid värvli ja lakaga”. (ERM EA 206:136, Räpina)

Lahtise lõikega pükse kandsid meelsamini vanemad inimesed ja veel 1930ndatelgi. A.Varma „Õmblustööde tehnika I. Pesutööde käsiraamat” õpetab veel 1930. aastal sellise lõikega pükste valmistamist, aga laidab õpetusega samas lõigus nende kasutamist mitmel põhjusel: „Mõnel juhul, eriti maal, kantakse nn lahtiseid pükse. Sellised lahtised püksid on ebahügieenilised juba sellepärast, et on alt lahti, kuid ka sellepärast, et paelutamisel paelad soonivad ihhu. Neid pükse tarvitatakse praegu võrdlemisi vähe.” (Varma 1930, lk177) Selliste pükste lõige on hilisemal ajal ja tänapäeval, kui nad enam üldises kasutuses ei ole, tekitanud segadust arusaamades, mis need on ja kuidas neid kasutatakse. Aluspükste kohta andmete kogumisel ERM-i tekstiilikogude inventeerimis-raamatutest kohtasin väga tihti lahtiste pükste korral järgmist lauset: „pükste sääred omavahel ühendatud keskõmblusest *taga* ... cm pikkuselt. Püksid *ees* nõõriga kinni seotavad...” Teksti väära kirjelduse tausta lähemal uurimisel selgus, et neid esemeid olid inventeerinud ajaloo ja etnograafia meestudengid, kellel polnud vähimatki ülevaadet selliste lahtiste pükste kasutusest. Huvitav info pärineb ka ühelt muuseumi töötajalt, kelle isa oli peale II Maailmasõda advokaat ja ühe abielu lahutuse protsessi käigus tuli tal kirja panna ka naise riiete hulka kuuluvad „puuvillased valged *särgid*, millel on varrukad ja värvel ilma keha osata”! Vara loetlemise käigus neid ikkagi valgustati nende tegelikust nimetusest ja otstarbest.

4.2. Kinnised püksid

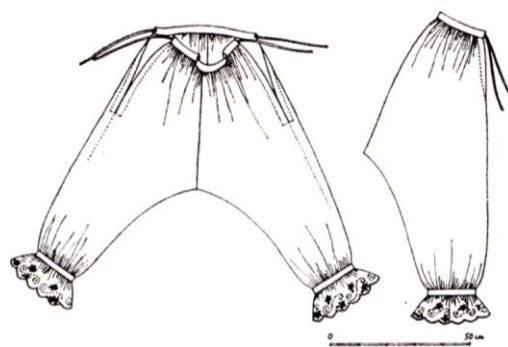
Kinnised püksid erinevad eelpool vaadetud lahtistest pükstest selle poolest, et kahte säärt ühendav jalgade vaheline õmblus on kogu pikkuses kinni õmmeldud. Pükste kinnitamise viiside ja materjali põhjal võib neid jaotada aga väga mitmeks rühmaks. Kokku moodustavad nad kõige suurema pükste rühma.

4.2.1. Nööpaukudega kinnituvad püksid

Kinnistest pükstest vanemat tüüpi pükstel on külgedel lõhikud. Esi- ja tagaosas on värvel, mille otstes on nööpaugud (vt lisa, fotod 6, 7). Neist aeti läbi pael, millega seoti külgede pealt omavahel kokku esi- ja tagavärvel. Kõigil sellistel minu poolt vaadeldud kaheksal püksil on külje lõhiku ääred seest poolt kanditud sirge riideribaga. Püksid on pikkade säärtega – keskmine pikkus 60cm, millel kaunistuseks nöörvoldid, enamikel säärite otstes heegelpitsid või auktikand. Püksid on neljal juhul valmistatud linasest kodukootud kangast, neis kahel naturaalsel värvi, kahel valged. Ülejäänud püksid on puuvillasest, ühed paksust, teised õhemast pesuriidest. Valmistatud on nad enne 1930ndaid aastaid. Nendele pükstele on iseloomulikud üldjuhul ka värvli keskel olev nööpauk, mõnel paaril ees, mõnel taga (vt lisa, foto 7) ja mõnel mõlemal värvlil (vt lisa, foto 6). Need võisid olla tarvilikud pükste kinnitamiseks särgi külge või hügieenisidemete kinnitamiseks. Sellistele pükstele on iseloomulik ülejäänutega võrreldes kitsas lõige, ülääär nii ees kui taga on värvli alla õmmeldud üksikute väikeste voltidega, ilma tihedate kroogeteta. Mitmel juhul on pükste esiosa värvli otstesse nööpaugu kohale hiljem nööbid õmmeldud (vt lisa, foto 6). Soomest on sellised kirjeldused laste pükste kohta: „Laste püksid kinnitati tavaliselt pihiku külge, kusjuures pükstel olid vaid nööpaugud ja püksid püsisid nii kindlamalt jalas.”

(Heikinmäki 1967, lk 69)

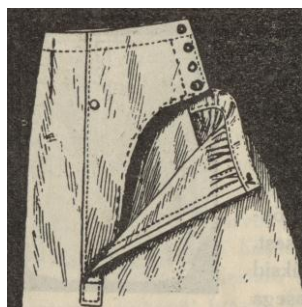
Soomes Rahvusmuuseumist on vanemat tüüpi püksid, mis Paeltega kinnitatavad püksid Soomest Lõikelt ei erine lahtistest pükstest; erinev on vaid see, et sääred on omavahel kokku õmmeldud. Püksid on 102cm pikad ja puusadel paeltega kinnitatavad (vt joon 8). (Heikinmäki 1967, lk 69-70)

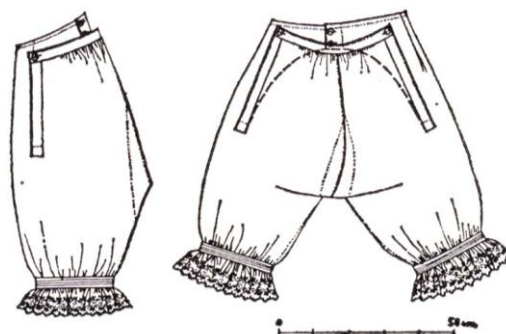
Joonis 8

4.2.2. Lakaga püksid

Teise vanema rühma kinnistel pükstel moodustavad *lakaga* püksid (vt lisa, fotod 9, 10). Nende kinnitamisel on kasutuses juba nõõbid, mis olid paljudel juhtudel, ka hilisemate pükste puhul, metallist valge puuvillase riidega kaetud pesu nõõbid. Lakaga pükstele on iseloomulik seljal nõõpidega suletav lai lõikekohane värvel või passe (vt joon 9). Neile kuulus taha lakk, mida võis avada ilma, et tarvitseks pükse lahti võtta. Lakk nõõbiti taha värvli külge (vt joon 10). Laka külje lõhikud tehti pükste külje joonest tahapoole ja lõhiku esiosa äärelüüsi kattis tagaosa äärelüüsi. Neile pükstele on omane ka rohked krooked laka üläääres. Pükste esiosas on sissevõtuvoldid või õrnad krooked. Pükste keskmine pikkus on 63cm ja valmistatud on neid üldjuhul 1900.-1920ndatel. Üheksast paarist vaid ühed on valmistatud toimsest, ülejäänud puuvillasest labase koega valgest pesuriidest. Püksi säärite kaunistamisel on kasutatud auktikandit, heegelpitsi, ühel juhul poepitsi ja vaid ühtedel leiame nõõrvoldid, mis eelpool vaadeldud pükste puhul oli väga üldine. Nimetähed leiab kolmel püksipaaril, ühel valge, kahel punase niidiga tikitud.

Joonis 9
Lakaga pükste passe

Joonis 10
Lakaga püksid

4.2.3. Pikendatud esiosavärvliga püksid

Järgmise grupi moodustavad püksid, mida võib nimetada lakaga pükste järglasteks. Neil on esi- ja tagaosa võrdse laiusega. Kinnituslõhikud on külgedel, mille ääred on kanditud sarnaselt lakaga pükste puhul. Tagumine värvel ulatub külje lõhikuteni ja värvli otstes on nõõpaugud, esiosa värvel aga ulatub üle lõhiku nii pikalt, et on värvli otstel oleva nõõbi ja nõõpauguga seljal suletav. Esiosa värvlil on lõhikute kohal nõõbid, mis kinnituvad tagaosa värvli nõõpaukudesse (vt lisa, foto 8). Kõik 17 paari pükse on õmmeldud valgest puuvillasest riidest, neist kuus paari õhukesest batistist. Kolmel paaril on valge niidiga monogramm tikitud, kaheksa paari on

kaunistatud auktikandiga, millest kahel on volangid säärtes otstes, kuuel püksipaaril on kasutatud poepitsi. Vaid ühed püksid on nõõrvoltidega ja ühed heegelpitsiga. Kahed püksid on üldse ilma kaunistusteta. Pükste pikkus on 71 cm-st kuni 42 cm-ni. Keskmise pikkus 55cm, mis on juba tunduvalt lühem eelnevatest. Valmistatud on selliseid valdavalt alates 1920ndatest aastatest, kahel juhul enne 1910.aastat. Püksid võib juba liigitada uuemate pükste gruppi, mis jääb pükste üldisemasse kasutusse tuleku aega ja mida kasutati rohkem suvise pesuga või piduliku ja linnaliku riietuse all.

4.2.4. Nööpidega külgedelt suletavad püksid

Kõige rohkearvulisema grupi - 32 paari - kinniste pükste hulgas moodustavad külgedelt lahti ja lõhikukohal nõõbitavad püksid (vt lisa, fotod 11, 12). Neil on esi- ja tagaosas ühelaiune ja võrdselt kroogitud värvli külge. Tagumise värvli otstes on nõõpauk, esimese värvli otstes nõõbid, mis suletakse tagumise värvli nõõpaukudes. Värvli otsad lõppevad lõhikute kohal. Lõhikud on valmistatud, nagu eelmistel mudelitel – lõhiku ääred on kanditud liistuga nii, et lõhiku tagumine ääre liist katab esiosa ääre liistu. Üheteistkümmel paaril on esiosa värvli otstesse või nõõbi alla õmmeldud mõlemale poole pikad paelad (vt lisa, foto 11). Nende vajalikkuse kohta kirjutatakse A. Varma „Õmblustööde tehnika I. Pesutöö käsiraamat” järgmist: „Ettevaatuseks varustame nõõbitud püksid paeltega. Paelad võtame nii pikad, et neid vabalt võimalik siduda keskele taha. Paelad on tarvilikud juhul, kui nõõp kogemata kaob või nõõpauk rebeneb.” (Varma 1930, lk 174) Püksid on enamasti valmistatud puuvillasest riidest, ühed linasest ja ühed poollinasest kangast, kuues püksid on õhukesest batistist, kolmed püksid on naturaalsed valged, ülejäänud valged. Keskmise pükste pikkus on 55cm, pikemad 72cm, lühemad 47cm. Sellest pükstegrupist leiab ka juba poepükse, ühed neist on ostetud pulmadeks 1918a. Püksid on valgest puuvillasest riidest ja kaunistatud tüllpitsiga, pükste pikkus 50cm (ERM A599:264). Teised valgest batistist, kaunistatud pitsidega ja masin-tikandiga. Püksid hiljem ümber õmmeldud: külje peal lõhikud kinni õmmeldud ja üles äärde tehtud kummikanal, pükste pikkus 55cm (ERM A731:22).

4.2.5. nn Modernpüksid

Modernpüksid kuuluvad minu uurimistöö kõige hilisemasse vaadeldavasse pükstegruppi (vt lisa, foto 13). Nende kasutuseletulek toimus põhiliselt 1930ndatel aastatel kuni II Maailmasõjani. Selliste pükste lõikeid ja valmistamisõpetusi leidis juba päris mitmes eestikeelses väljaandes. Kuna pesu oli mõõtnetelt väiksem ja kaunistuselemendid tunduvalt tagasihoidlikumad oma koguselt, siis kulus eseme valmistamisele materjali vähem ja seda said endale hea tahtmise korral lubada ka vähem varakad naised. Samuti oli kättesaadav moodsam pesumaterjal ja kaunistusvahendid – pitsid, paelad jm. 1927. aastal ilmuma hakanud “Taluperenaine” esimeses numbris tutvustab Helmi Treilman artiklis “Moodne pesu” uuemate aluspükste vajalikkust järgmiselt: „Päälmiste riide moodide muutused toovad paratamatult endaga kaasa ka pesumoodide muutused. Ei ole ju mõeldav, et praeguste saledate ja võrdlemisi kitsaste kleitide alla mahuks meie emade hiigla laienditega pesu.” Pesu materjalidele seab ta tingimuseks, et need oleksid kergest ja õhukesest riidest, nagu näit patist, opaal, vaaal, pesu-popeliin, aga ka harilik pesuriie, kuna neid on kergem pesta ja triikida kui kõva ja kanget materjali. „Viimasel ajal võidab värviline pesu ikka enam ja enam poolehoidu; lubatud on iga värv, kuid nad kõik valitakse mahedates toonides. Ka must on tarvilusel. Muidugi on ka valgel pesul täieline eluõigus, kuid praktilises mõttes ei tohiks midagi olla ka värvilise pesu vastu, kuna värvid on pesukindlad ja riie vastupidav.” Kaunistused ei tohiks olla ülekoormatud pitsidega, leiab ta. „Broderii pitsid (auktikand) on tarviluselt täiesti kadunud, selle vastu on nüüd tikandused hoopis väiksemustrilised ja geomeetrilised, enamasti ruudud, kolmnurgad jne. Pilud, punktikesed, augukesed, voldikesed, see on kõik.” (Treilman 1927, lk18)

Modernpükste valmistamise õpetuse leiab A.Varma „Õmblustööde tehnika I. Pesutöö käsiraamat.”(1930), lk177-178. Pükste lõige on tuletatud kinniste pükste põhilõikest. Sääred on tehtud lühemaks ja sääre allääre ümbermõõt on seega laiem. Õmblemist lihtsustas pesukummi kasutuseletulek, kuna pükste juures ei ole vaja siis külgmiseid kinniseid. Õpetusjuhendis laidab A.Varma aga pesukummi kasutamist: „Kummipaelaga püksid soonivad ihhu, ka venib kummipael, mispärast ülaosa juures eelistame värveläärestust, järelikult ka kinniseid” (Varma 1930, lk 177).

ERM-i ja TLM-i kogudes tutvusin üheteistkümne paari selliste pükstega. Püksid erinesid üksteisest võrreldes teiste püksti tüüpidega palju rohkem nii värvi, kui materjali poolest. Säärte suule on antud erinev kuju soovi järgi. Need võivad olla külje osas kaarjad või sakilised, samuti

esineb külgedel allääres sisselõikeid. Pükste ülemine äär on paljudel juhtudel kummipaelaga varustatud (vt lisa, foto13), aga esineb ka värvliga mudeleid, sel juhul on kinnis nõõbitav, aga see ei ole enam nii pikk ja mõlemal küljel nagu vanematel mudelitel, vaid asub selja taga või ühel küljel. On ka ilma värvlita pükse, millel on ülääres riie tagasi keeratud ja kinni palistatud, kinnis on seljal ja nõõpidega suletav. Ühed püksid (ERM A 728:51) on jalgevahelt suletavad kolme nõõbiga sääre siseõmblustes. Püksid on õmmeldud A. Varma “Õmblustööde tehnika I” järgi.. Need püksid on valmistatud valgest puuvillasest pesuriidest, kaunistatud käsitsi tehtud auktikanditega, ülääre kanalis kumm. Esemel omanik on sündinud 1925.aastal.

Pükste kaunistamisel on kasutatud isevalmistatud pükste puhul pilutikandit ja poepitsi, viis paari on poepüksid. Pükste materjal ja värv on muutunud väga mitmekesiseks: viied püksid on valged, ülejäänud pastelsetes toonides – kollane, roheline, sinine, roosa. Materjalis on peale puuvillase juurde tulnud kunst- ja täissiid nii labases koes kui trikotaazina. Ühel juhul on kasutusaeg märgitud 1920 -30ndad, teised on kõik peale 1930ndaid kasutuses olnud. Ühel juhul võisid need enne 1920. aastat kasutuses olla. Pükste üldpikkus kokku on 45cm, kõige lühemad 38cm, kõige pikemad 54cm. Tähelepanuväärne on see, et selle grupi püksid on vaid kahel juhul pärit maapiirkonnast, ülejäänud linnadest, põhiliselt Tartust ja Tallinnast. Ise valmistatud pükste puhul on need õmmeldud kutsekoolis või kirjanduses ilmunud õpetuse järgi. Kuna modernpüksid nõuavad õhemaid riideliike, siis tarvitatakse neid enamuses suvel ühes vastavate suverõivastega kui ka õhtu- ja pidurõivastega muul ajal. „Modernpüksid kuulusid enamuse naiste peenpesu liiki.” (Varma 1930, lk178)

4.2.6. Talvised püksid

Kinniste pükste puhul saame rääkida veel ühest pükste grupist. Need on paksud talvepüksid. Nende puhul ei saa me sarnasust otsida ei lõigetes ega ajas vaid pigem materjalis. Neid on kasutatud läbivalt kogu aluspükste kasutuseloleku aja. Nagu eespool (lk 16 - 17) esimeste pükste kasutajate ja juhulike kasutajate peatükkides juttu on, olid esimesed püksid pigem talvised, kui suvised. Materjal oli 19.sajandil enamjaolt poolvillane, aga ka täisvillane. 1910ndatel tuli saadavale flanell, mis kiiresti vahetas talvistel pükstel villase materjali välja, kuna oli puuvillane ja tal oli mitu eelist – pehme, kergem pesta – ja lisaks oli see soojem. (Heikinmäki 1967, lk 71)

EA-st leidub vähemalt kolmandike (peaaegu poolte) vastuste hulgas teateid talvistest pükstest. Need olid enamjaolt flanellist, aga ka tihedamast linasest riidest ja villasest lõngast varrastel kootud.

- Helmi Kapak (sünd. 1925): „Pesu oli tavaliselt kolm kuni neli paari, suvel oli see õhem, talvel paksem linane” (ERM EA 232:189 Mihkli).
- Hilda Saare (sünd. 1920) “Üle kolme komplekti pesu korraga kasutusel ei olnud. Talvel kanti paksemast materjalist pesu – nn makopesu.” (ERM EA 232:206 Mihkli)
- Anna Rössler (sünd. 1902) “Talveks tehti mulle paksemad flanellist püksid, mida väga külma ilmaga kandsin valgete õhukeste pükste peal. Nii kandsid enamus tüdrukud ja nooremad naised. Püksid olid parajalt pikkade säärtega, mistõttu reis oli peaaegu põlvini kaetud.” (ERM KV 632:20 Viru-Nigula)
- Hilja Saster: “Minu vanaema (sünd. 1862) kandis maani villaseid seelikuid *kuubi* ega kandnud iga päev pükse. Pika säärega pükse kandis ta ainult pakasega või kui tuiskas.” (ERM KV 632:316 Reigi)
- Mihail ja Kristiine Paist: “Talvel kanti sooja pesu, kodus varrastel kujutud peenvillasest lõngast püksid. Villast pesu kanti talviti eriti siis, kui tuli üle mere käia.” (ERM KV 632:382 Muhu)
- Ella Tuul (sünd. 1914): “Suvepesu oli linasest, talvepesu kirbu riidest” (ERM KV 632:397 Muhu).
- Rosaalie Karjami tädi (sünd. 1917): “12- aastasena mäletab, et pidevalt kanti iseõmmeldud pesu, hiljem põhiliselt poest ostetud, talvel flanell (pargiriie)” (Kihnu)

Vastustest selgub, et talviseid pükse kanti ka teiste õhemate pükste peal. ERM-i tekstiili fondis leidsid vaid üksikud paksemast riidest püksid. Teistes muuseumides puudusid need üldse. ERM-i kogus leiduvatest pükstest A 781:49 Audru (vt lisa, foto 14) on väga tüüpilised paksud ostufanellist talvepüksid. Need on valgest flanellist, värvli ja passe osa tugevast valgest puuvillasest riidest. Masinaga õmmeldud, üleval ääres ühe cm laiune kummipaela kanal. Püksi harude vahel rombikujuline klapp. Säärte allääred tagasi keeratud 1,5cm laiuse puuvillase paelaga. Pükste pikkus 64cm, vöökoha ümbermõõt 1,17cm, sääрте ümbermõõt 56cm. Valmistatud ~1930. aastatel. Teised püksid, A 446:909 Kihnu on valged takused kirjamata püksid, käsitsi õmmeldud linase niidiga kahekordse õmblusega. Püksid on õmmeldud sirgetest riide-ribadest nii, et kaks on säärteks ja üks (22cm lai) jookseb eest ülevalt jalgade vahelt taha

üles ja kinnitub sääre detailide külge ülaosas. Sääre detailidele on seespool alla laienduseks vahele õmmeldud 33cm pikkused kiilud. Pükste ülaäärde on ette ja taha kinnitatud 30-37cm pikkust paela. Nendega on riideese tõenäoliselt mingi teise riide (näiteks särgi) külge seotud. Vöökoha ümbermõõt on 106cm. Mõlema püksipaari puhul on näha, et need on õmmeldud meeste linaste pükste lõigete järgi. Püksid on väga lihtsa lõikega ja ilma kaunistusteta. Tõstamaalt on ühed püksid (ERM A784:64) valmistatud valgest paksust kalasaba mustriga puuvillasest riidest, on samuti ilma kaunistusteta. Püksi lõige on külgedelt lahti, esivärvel kinnitub nõõbiga selja taga ja tagumise värvli otstes on nõõpaugud esiosa värvli küljes nõõpide jaoks. Valmistatud 1920ndatel. Esemekohta puudub teave talvise kasutuse kohta, aga kanga paksuse ja ka kaunistuste puudumise järgi julgeksin ka neid talviste pükste hulka nimetada.

ERM-i tekstiili fonfis leidsid ka ühed valgest puuvillasest niidist varrastel kootud tagant lahtised püksid. (ERM A599:308) Ülaääres ning sääre ääres kaunistuseks samast niidist sammastena heegeldatud pits. Püksid on hiljem kollaseks värvitud. Ülaosas pitsi vahele aetud pael ümber vöökoha sidumiseks. Kuna need püksid on väga õhukesed, siis talvel neid vaevalt kanti, aga need on ainukesed kootud aluspüksid, mida mul õnnestus vaadelda. Kootud aluspükste kohta ei leidu lähemat kirjeldust ka M.L.Heikinmäki uurimustöös ja seetõttu jääb selline püksitüüp kahjuks lähemalt vaatlemata.

See, et talvised aluspüksid nii nõrgalt kogudes esindatud on, annab põhjust oletada, et esemeid muuseumidele andes ei pidanud paljud vajalikuks ja oluliseks lihtsate ja argipäevaste rõivaste kogumist ja säilitamist. “Nendes ei ole ju midagi uhket ja väärtuslikku,” – arvati. Kui muuseumides leidub rikkalikult kõiksugu pidulikke rahvarõiva esemeid, siis argirõivastusel – kaunistamata linased püksid, särgid ja seelikud – osakaal on väga väike. Aga nagu tänapäevalgi, moodustab meie isiklikus riiete koguses põhilise osa just lihtsam ja argisem rõivastus. Teine tähelepanek kogus leiduvate aluspükste puhul on see, et väga vähe on parandatud esemeid, mis samuti ei anna tõest ülevaadet igapäevaste rõivaste kohta. See on seletatav kindlasti sellega, et ei taheta ju oma vana ja kasutatud aluspesu teistele ära anda. Kaunistamata ära kulunud linased rõivaesemed on tänuväärne materjal kõiksugu majapidamistöõde lappideks ja teiste tekstiilesemete paikamiseks. N. Tammoja (sünd. 1915) meenutab vana linase riide taas kasutamisest järgmist:

- “Meie kodus valmistati naistesidemed (lindid) vanast hõredast mitmekordsest linasest riidest ja kinnitati aasadega paela külge, mis seoti ümber keha. Neid oli viis kuni kuus.” (ERM KV 632:472 Audru)

5. ALUSPÜKSTE JÕUDMINE ÜLDISESSE KASUTUSSE

Teated üksikutest varajastest pükste kasutajatest ei anna ülevaadet nende üldistumisest. Selles suhtes on tarvilik uurida põhjalikumalt teatud rühma kohta eraldi milline ja mis oludest lähtuvalt kasutaja oli. Esemekasutusele tuleku ja üldistumise erinevat aega mõjutasid mitu asja: vanus, piirkond ja jõukus. Kui vaadelda kasutajate gruppe nende tegurite kaupa eraldi, võime saada tervikliku ülevaate toimumunst.

Minu uurimuses kasutatud ERM-i kirjalikud materjalid on vastused küsimustel, mis puudutavad pesu kandmist esimesel iseseisvusajal, seega 1920.-1940. aastani. See on aeg, mil Eesti maapiirkondades, samuti Soomes said aluspükste kasutamine naiste hulgas hoo sisse. Kui eespool on juttu esimestest kasutajatest ja kasutuse jõudmisest esimeste talupoja naisteni, siis me näeme, et see on väga juhuslik. Kui rääkida püsivast pükste kasutusest mingi ühiskonna grupi juures, siis peab leidma konkreetsemaid üldisi mõjutustegureid.

Enne esimest iseseisvusaega, kui pükste kasutus maapiirkondades talurahva seas veel juhuslik oli, oli see üldine paljude linnas elavate naiste hulgas. Kuna enne kodanlikku aega elas linnades valdavalt jõukamal järjel saksa keelt kõnelev rahvas, samuti suurkaupmehed ja haritlased. Neil oli sidemeid Euroopa suuremate keskustega, kust võeti eeskujuriietumisel. Neile olid kättesaadavad prantsuse ja saksa keeles ilmuvad moe väljaanded, mille põhjal ka ise riietuti. Näiteks TLM-i raamatukogus leidub 1906. aastal Leipzigis välja antud pea tuhande leheküljeline raamat "Die Welt der Frau" (e.k. naiste maailm), kust võib leida kõike vajalikku moodsale naisele – söögitegemine, laste kasvatamine, kodusisustus, hügieen ja tervishoid, juukse- ja nahahooldus ja loomulikult rõivamood nii ülerõivaste, kui aluspesu kohta ja seda nii naistele, kui tütarlastele. Selles konkreetses raamatus on esindatud nii lahtised kui kinnised püksid, samuti särkpüksid ja püksseelik, mis on tagant lakaga. Rõivaesemete jooniste kõrval on väga täpne valmistamisõpetus koos informatsiooniga esemele vaja mineva materjali ja kaunistuste koguste kohta vastavalt suurusnumbrile. Soovi korral saadetakse tellijale sobivad lõiked – aluspüksid 50

penni, särkpüksid ja püksseelik 60 penni. (Die Welt der Frau 1909, lk 67-68; 89, 184-185, 537, 553) Aluspesu, seal hulgas püksid olid siis rikkalikult kaunistatud ja üsna avara lõikega. Ühele püksipaarile kulus 80 cm laiust riidet 1,5 kuni 2 meetrit. Pesude juures kasutati palju poe paelu ja pitse. Võib arvata, et need pesuesemed ei maksnud just vähe ja nagu eespool näha võis (lk 16), oli seda varakatel naistel palju. Sellise pesu kandmine igapäevaselt eeldas ka mugavaid ja puhtaid elamistingimusi. Ei oleks just praktiline talutöid teha valges pikkade pitssäärtega pükstes. Seega eeldas sellise pesu kasutamine jõukat ja linnalikku elustiili. Paljud maanaised võib-olla soovisid endale selliseid pükse, aga selleks ei olnud raha ja ka praktilist tarvidust. Seepärast on pükste kasutamine üldisem olnud võrreldes talurahvaga ka provintsi intelligentsi hulgas – apteekrid, pastori prouad, õpetajad jt. Oli ju nende elustiil 19/20. sajandi vahetusel ja esimestel kümnenditel talurahva omast palju linnalikum ja peenem. Kui võrrelda muuseumides leiduvaid erinevale seisusele kuulunud pükse, mis on valminud samal perioodil, siis on need kõrgemal klassil palju luksuslikumad olnud. Näiteks fotol 1 (vt lisa) on lahtised püksid linasest riidest ja tagasihoidlikult kaunistatud, fotol 11 (vt lisa) on püksid kinnised, peenest puuvillasest materjalist ja väga peene vabriku paelaga kaunistatud. Mõlemad esemed on valmistatud 19/20. sajandi vahetusel, esimesed kuulusid talunaisele, teised kirikuõpetaja prouale. TLM-i kogudes leiduvad linnas elanud naiste aluspesud sh püksid on üldjoones palju luksuslikumad ja peenemast materjalist, kui ERM-is ja SM-s leiduvad pesuesemed. Esindavad ju viimased kogu Eesti elanikkonna rõivastust.

Kui TLM naiste pükste materjal on siid, melaneez ja batist, siis teistes muuseumides lina, puuvill, flanell. Ka kohtab linnarahva varasema pesu juures rohkem värvilist pesu, ERM-is ja SM-s oli värv valdavalt valge, värviline jõudis kasutusse alles 1930ndatel nn modernpükstega.

Eesti Vabariigi algusaastatel hakkas talupoeglik elustiil muutuma linnlikuks, uus elustiil kujunes ja arenes suurel määral kõrgemate kihtide elulaadi jäljendades. Kui varemalt oli üsna tavaline, et naine oma eluajal ei saanud kordagi oma kihelkonna piiridest välja, siis Vabariigi ajal tekkisid selleks suuremad võimalused ja ka vajadus kodust kaugemale käia. Loodi igasuguseid seltse ja ühinguid, paljud noored algkooli lõpetanud neid läksid õppima kodumajandus ja naiskutsekoolidesse. Esimesel iseseisvusajal hakkas ilmuma rohkelt eesti keelset kirjandust, milles oli õpetusi ja nõuandeid naistele riietumise, majapidamistöõde ja palju muu kohta. Talunaised, eriti nooremapoolsed, hakkasid tarvitama uuemat rõivastust. Enamjaolt kooti kangas kodus kangastelgedel ja lasti sellest siis külarätsepal rõivad teha.

- H. Helmi: „20ndatel paistis kohe silma, kes on linna, kes maamees. Maamehed, nii vanad, kui noored kandsid sel ajal koduskootud villaseid ülikondi, naised kodukootud kangast kleitisid ja mantleid. Linnainimesed kandsid poerõivaid.” (ERM KV 632:20 Viru-Nigula)
- E. Noormets (sünd. 1923): “Rõivaid peale pesu kodus üldse ei õmmeldud. Rõivad lasti rätsepal valmistada, rätsep käis kodus (kaugemalt), kohalike õmblejate juurde pidi ise minema. Käidi kord või paar aastas. Kanti nii pükse, rinnahoidjaid, kui ka alusseelikuid. Pesu õmmeldi kodus sitsiriidest ise.” (ERM EA 232:183 Mihkli)

Moodi soovitas üldjuhtudel õmbleja. Uuem rõivastus erines vanemast oluliselt. Kleidid ja seelikud läksid lühemaks, ulatudes mitte enam kannani vaid poolde säärede, ei kantud mitut rõivaeset üksteise peal, nagu pikkade seelikute puhul. Külma kaitseks tulid ülerõivastena mantlid või palitud. Sukad, mis enne ulatusid põlve alla muutusid pikemaks ja nende üleval hoidmiseks vajati tripihoidjat:

- L. Veltman (sünd. 1926): “Pesu õmbles ema ise poest ostetud valgest pesuriidest – kalingurist. Sukad osteti puuvillased. Nende üleval hoidmiseks kanti spetsiaalset tripivesti. See oli ees nõõbitav ja vöökohast allpool rippusid alla tripid. Trippe võis olla 2+2 või 4+4, need osteti poest ja olid kallid, seetõttu tuli läbi ajada vähema arvuga. Kombineed – milaneesist kanti vaid eriti pidulikel puhkudel.” Küsitletul isiklikku kombineed polnud, küll aga laenas ta seda mõnel korral oma naabrinaiselt. (ERM E2 232:199 Mihkli)
- A. Rössler (sünd. 1902): “Sel ajal kui ei kantud pükse ei olnud maanaistel ka rinnahoidjaid ja sukahoidjaid. Pikkade kleitide ja seelikute juurde kuulusid siis villased põlvikud, ka suvel. Minu esimesed püksid olid valgest sitsiriidest – paremal puusal nõõbitavad, säärete otstes sakiliste äärtega pitsid. Koos esimeste pükstega sain ka esimesed pikad mustad villased sukad, mis seisis ülal alustalje abiga. See algas pealtpoolt rindasid ja ulatus puusadelt alla.” (ERM KV 631:92 Kõpu)

Uuem rõivastus oli kitsam ja rohkem kehakuju järgiv. Kõik sellised rõivamuutused olid põhjuseks, miks aluspükste tarvitamine üldiseks muutus. Koos aluspükstega tuli linnaliku riietuse juures veel mitu uut pesueset, mida vanemad inimesed omaks ei võtnud või üksikutel juhtudel tarvitasid. Kui härrasrahva vanema rõivastuse alla kuulus ohtralt pitsist aluspesu (vt lisa, foto 15), mis koosnes särgist, pükstest, korsetist, sukahoidjast, sukkadest ja erinevatest alusseelikutest, siis talunaisel olid pikk särk, põlveni sukad ja alusseelik. Uuema alusrõivastuse

moodustasid nüüd alustalje (pesuese enne rinnahoidja kasutusse tulekut), pikad sukad, sukahoidja, püksid, alusseelik ja särk või kombinee. Hiljem lisandusid juurde ööpesu ja hommikujakk.

5.1. Kandjate vanus

Kui nõ välises materiaalses kultuuris võeti väga kiiresti ja üldiselt omaks uus, siis eraelulises privaatses valdkonnas säilisid palju kauem traditsioonilisele kultuurile omased jooned. Mitte ainult maarahvas, vaid ka suur osa Eesti linlasi agulites või alevites jätkas elamist üpris talupoeglikul moel. Paljud kiired välised muutused kultuuris ei tähenda sama kiireid muutusi inimeste meelelaadis, arusaamades, hoiakutes ja harjumustes. Sellel põhjusel leidub paljudes KV-des teateid maal elavate naiste kohta, kes ei hakanud kunagi pükse kandma või tegid seda alles vabrikupesu müügile tulekuga 1930-tel.

- H. Saare (sünd. 1920): „Enne 1930-ndat tema kodus vanemad inimesed aluspesu ei kandnud” (ERM EA 232:215 Mikhli).
- A. Kärt: “Enne, 1930-ndail, kui ilmus trikoopesu, oli valge puuvillane pleegitatud riie. Vanemad naised ei kandnud pükse. 1940. aastaks ei kasutanud maal enam keegi riidest pesu, ainult vanemad naised kandsid oma noorpõlve tagavarast jätkuga särke kuni surmani.” (ERM KV 632:603 Pilistvere)
- V. Põldsaar: “Aluspükse on nooremad naised kandnud vähemalt 1920. aastast, vanemate naiste poolehoidu on need võitnud alates 1930ndatest.” (ERM KV 632:562 Kolga-Jaani)

Leidus ka naisi, kes ise ei tarvitanud aluspükse, aga õmbles need lastele juba varases nooruses. Samuti on palju teateid sellest, et ühte perre kuuluvatel naistel olid mõnedel püksid ja mõnedel mitte:

- A. Sepp (sünd. 1914): “Ema ei kandnud peaaegu kuni 1930-teni aluspükse, vaid pikka linast särki. Kuid ta ise hakkas juba varases lapsepõlves kandma aluspükse.” (ERM EA 232:219 Mikhli)
- A. Allemanni mälestuste järgi ei pannud tema ema kunagi pükse jalga, suri 1940. aastal. Alma mäletab, et oli ise ka juba suur tüdruk, kui ema talle ja õdedele linased aluspüksid õmbles. (Piiri 2000, lk 80)

Noorpõlves juurdunud tavadest ja harjumustest ei tahetud loobuda, mõnel juhul isegi haritusest ja heast majanduslikust olukorrast:

- “Meil vanaema (1893-1983), kuigi ta oli rikka talu tütar ja abielus Riia Õigeusu Seminari lõpetanud kooliõpetajaga, ei kandnud eluaeg pükse” (ERM KV 632:495 Halliste).
- H. Ritso (sünd 1917): “Aluspükse ei kandnud aastatel 1920-40 mitte kõik naised, eriti just vanad naised. Oli veel 60-ndail aastail neid naisi, kes ei olnud oma eluaja vältel kunagi pükse kandnud.” (ERM KV 632:409 Mikhli)

Selliseid teateid, et aluspüksteta oldi veel 1960.-1970ndatel ei ole palju, aga see ei ole ka üliharuldane. A.-M. Paap (sünd.1938) mäletab juhust 1971-1974 aasta vahel tolleaegses Paide rajooni Villevere kolhoosi ürituselt: “Oli soe ja kuiv ilm, ta seisis teistega kõrvuti kruusase platsi peal, kui märkas et mingi vee nire voolab lähedal, ta oli üllatunud ja imestas kõva häälega, et kust see tuleb. Selle peale kõrval seisev naine müksas teda küünarnukiga ja ütles: „ole tasa!” Siis selgus, et kolhoosi raamatupidaja (u 60 aastane naine) tegi häda püstijalu teiste juuresolekul. Seljas oli tal maani villane kodukootud riidest tumepruun seelik.” Selline seik oli juba muidugi väga erandlik, aga kui arvestada, et see naine oli sündinud 1910. aasta paiku, siis tema noorpõlves ei olnud pükste kandmine veel sugugi igal pool laias kasutuses. A. Matsin mäletab oma 1910. aastal sündinud hoidja kohta, et ta ei kandnud kuni surmani (1986) kodus aluspesu.

Samasugune on olukord olnud ka Soomes. M.-L. Heikinmäki rõhutab samuti, et üks oluline tegur, mis mõjutab pükste aeglast üldisesse kasutusse tulekut on vanus. Vanemad inimesed ei ole uue eseme suhtes nii avatud kui nooremad. „1860-70ndatel oli eakaid seisuslikke naisi, kes ei kasutanud pükse, kuigi neid sellel ajal seisuslastel üldiselt oli. Ja sellel perioodil (kui tema seda uurimust tegi 1964.a.) surevad viimased pükse mittekasutanud maal elavad vanurid.” (Heikinmäki 1967, lk 80) 50 aastat tagasi - seega 1914. aasta paiku nooremad naised tegid neid ja käisid pükstega. Mõned vanemad ei hankinud endale mitte kunagi pükse.” (Heikinmäki 1967, lk 63) „Kuortaneilis püksid üldistuvad 1910.-te alguspoolel, aga mitte kõikide vanemate keskel, külas oli veel 1964. aastal üks püksteta ligi 90.aastane naine” (Heikinmäki 1967, lk 67). Tundub ebatavaline, et ajal kui elustiil oli totaalselt muutunud, elasid mõnedes maapiirkondades inimesed ilma aluspüksteta. Neile lihtsalt polnud see tava omaks saanud.

5.2. Püksitüüpide muutumine

Üldise pükste kasutusele tuleku ajal olid lahtised püksid juba kasutuses. Lahtiste pükste kasutajad kuulusid väga erinevasse vanusegruppi. Soomest on selle kohta väga vastakaid teateid: “Tyrväällas olid lahtised püksid aastal 1890 ja esimesed pidajad olid vanemad inimesed. Noored alustasid pükste kandmist vahetult enne sajandivahetust.” “Vuoksenrannast ja Erijärvel alguses ainult *vanad eided* (soome k *vanhat akat*) kasutasid lahtiseid pükse.” Teisalt on rohkesti teateid, et noored naised soosivad sellise riideeseme kasutamist: “Püksid levisid 1900-nda alguses kergemini noorema ja keskealise rahva keskel. Häbenemist ei olnud. Vanematele nii kergesti see ei levinud.” (Heikinmäki 1967, lk 63) Soomes pükste kasutuseletuleku uurimise ajal 1964.aastal on vanemad küsitletavad naised elanud ise sellel ajal ja teated pärinevad nende endi noorpõlvest. Minu poolt vaadeldud informantide mälestused pärinevad paljudel juhtudel alates 1920ndatest, seega lahtiste pükste kasutamist mäletavad nad vanematel inimestel. Kuna ERM-i tekstiili kogu vanemad püksid (a. 1885) on kasutuses olnud nooremapoolsete naiste jalas, siis 1920ndatel olid need pükste kasutajad juba vanad inimesed. Seega on raske järeldada midagi kindlat lahtiste pükste kasutajate vanuse kohta.

Sel ajal kui pükste kasutamine maapiirkondades jõudu kogus, olid kasutuses ühel ajal nii alt lahtised püksid, kui ka lakaga püksid. Kõrgem ühiskonnaklass oli tarvitusele võtnud juba küljelt lahtised ja lakaga püksid, ajakirjad ja kauplused pakkusid samuti sellise löikega pükse. Millal lakaga pükse tegema hakati, on teated erinevad:

- 1900. aasta paiku olid A. Pähklimesa (sünd. 1898) emal tagant lahtised püksid. 1920.-30. aastate paiku olid naiste püksid värvliga ja lakaga. (ERM EA 206:136 Rápina)
- Ömmeldi alt lahtisi pesupükse, 1920. aastate teisest poolest levis nn lakaga püksid. (Piiri 2000, lk 80)

Küll on aga lahtised ja kinnised püksid olnud samal ajal kasutuses. Selliseid teateid on Soomest, kus ema kasutas ise lahtiseid pükse surmani (1949), aga tütrele tegi kooli minnes 1911. aastal kinnised püksid. (Heikinmäki 1967, lk 74)

Lahtiste pükste massiline ärajäämine algas niisiis lakaga pükste soosimisest nooremapoolsete naiste hulgas. Vanemat tüüpi pükse kanti aga Kihnus näiteks veel peale II Maailmasõda, kolhoosi ajal üle mere liikudes. Seal olid vastupidiiselt enamus piirkondadele vanemat tüüpi

aluspüksid kinnised – meeste pükstele sarnased, ilma kaunistusteta, mida kasutati 20. saj. algusaegadel mandrile minnes, saarel oldi ilma. Lahtised püksid jäid lõplikult ära siis, kui viimased vanemad seda tüüpi pükstekasutajad surid. Heikinmäki raamatus kirjutatakse järgmist: “Lahtiste pükste kasutamine ei ole veel nüüdki lõppenud. Mõnes paigas on need veel 90. aastatel (1964) kasutuses ja Teerijärve vanakesed ei taha anda lahtiseid pükse muuseumi, kuna nad neid veel kasutavad.” (Heikinmäki 1967, lk 76)

Samuti nagu lahtiste pükste periood, on ka ülejäänud püksitüüpide puhul üleminek teistsugustele tüüpidele mõnevõrra erinev nii ealistes gruppides, kui ka piirkonniti. Samuti on pesu kogused ja kvaliteet erinevad. Üldise ülevaate pükste kasutamisest annab järgmine kirjeldus:

- A. Rössler (sünd. 1902): „Veel 1920ndate aastate lõpulgi eakamad maanaised pesu ei kandnud. 1930ndatel hakkasid valgest sitsiriidest või flanellist õmmeldud püksid osalema ka nende riietuses. 1920ndatel hakkas linase ihupesu osatähtsus järk-järgult kahanema, kuna pesu hakati valmistama sitsiriidest ja flanellist. 1930ndatest peale hakkas omaõmmeldud pesu osatähtsus tütarlaste ja noorte naiste garderoobis – eriti piduliku riietuse juures – oluliselt vähenema, kuna hakati kandma poest ostetud valmispesu – särk, püksid, rinnahoidja, alusseelik, kombinee, sukahoidja.” (ERM KV 631:83 Kõpu)

Teine põhjalikum kirjeldus oli E. Prunesilt (sünd. ~1929):

- „Aastatel 1920-1940 minu vanaema (sünd. 1868) aluspesu koosnes linasest kodukootud ja oma õmmeldud põlveni ulatuvast särgist ja õhemast koduvillasest riidest ja alusseelikust. Pükse, pihikut, rinnahoidjat ega sukahoidjat vanaema ei kandnud elu lõpuni (suri 1948a.). Ema (sünd. 1895) kandis aluspesu juba enne 1920. aastat. See oli tal neiupõlves oma õmmeldud ja rohke käsitsi tehtud broderiitikandiga kaunistatud valgest ostetud riidest. Püksid olid väga avara lõikega. Püksid olid värvli külge krouitud ja käisid külje pealt nõõbiga kinni. Peale abiellumist ema neid pesusid enam ei kandnud, vaid ainult säilitas neid kirstus. Pesu oli vist kaks kuni kolm paari. Pesud olid küll näha kantud, aga mitte eriti kulunud. Minu esimestest mälestustest (1932-33) kandis ema kodus oma õmmeldud kodusest linasest värvilisest riidest pükse, mis kinnitusid nõõbiga värvlil. Pidupäevaseks pesuks oli emal lastud õmmelda, võib-olla ka ostetud valgest batistist särk, püksid ja aluskuub. Igapäevast pesu oli emal kaks kuni kolm paari. Pidulikku pesu üks paar. Umbes 1936.aastast alates hakkas ema ostma puuvillast heledavärvilist trikoopesu.” (ERM KV 632:133-135 Väike-Maarja)

1920.-tel õmmeldi püksid enamjaolt kodus ise, aga oli ka õmblejal teha lastud pükse. Näiteks Rosaalie Karjami ema (sünd. 1915) õmbles teistele pesu, ka meestele. Selliseid teateid leidub palju ka ERM - i KV-s:

- A. Kärti: “Enne 1930.-daid, kui ilmus trikoopesu, oli puuvillane pleegitatud riie. Pesu valmistas iga naine ise. Kuulsamad peretütred lasid oma pesu valmistada ka õmblejatel. Eriti lasid pesu õmmelda pruudid. Pesu tehti siis rikkalike pitsidega, piludega jt tikanditega.(ERM KV 632:603 Pilistvere)
- S. Nael: “Pesu õmmeldi kodus ja lasti ka väljas õmmelda. Valmispesu, trikoopesu, tuli moodi alles 30.-40. vahel. Seda oli lihtsat ja ka väga peent ja kaunist, vastavalt iga rahakotile.(ERM KV 632:496 Halliste)

Kui 1920ndate alguse poole olid paljudel püksid valmistatud kodukootud linasest riidest, siis mida aeg edasi, seda rohkem kohtab teadetes poematerjalist – puuvillane pesuriie ja flanell – kodus pesu valmistamist. Väga tüüpiline oli, et argipäeva pesu oli linasest ja pidupäeva pesu mõnest peenemast materjalist. 1930ndatest on teateid, et tavaline pesu oli puuvillane, peoriietuse all siidist.

Alates lakaga pükste kasutamise üldiseks muutumisest ei saa midagi kindlat väita pükste erinevate lõigete osas. Üldlõikelt olid nad muidugi sarnased, püksid käisid lahti ühe või mõlema külje sisse tehtud lõhikutega, aga kinnitusviisides – taga nõörid või nõöbitav värvel – kasutas küll igaüks omale meelepärasemat või siis kättesaadavamat varianti. Kui mõnedel juhtudel mainitakse poest või laadalt ostetud pesu, siis tegumoelt olid nad ikkagi suhteliselt pikad ja laiad, nagu isevalmistatud pükste puhul. Lakaga pükste materjali puhul olid need valdavas enamuses valgest puuvillasest poe pesuriidest, aga esines üksikjuhtudel ka värvilisi. Sel juhul olid need valmistatud mõnest kasutusest jäänud vanast esemest või mõne rõivaeseme valmistamisest üle jäänud materjalist. ERM-i tekstiili kogus olid ühed alt lahtised aluspüksid puuvillase murdtoimse koega, mitmevärviliste triipudega kangast valmistatud. (ERM A565:800 Hageri) Kihnus on naiste aluspükse tehtud ka siniseid -samast riidest, millest tehti sitsi kõrte (Kihnu seelik) igapäevaseks kandmiseks, riie oli toimse koega. Linase materjali puhul on esinenud paljudel juhtudel naturaalsel värvi, aga ka värvilist.

Üldisemast tegumoe muutusest saab rääkida alates 1930ndate algusaastatest, kui maale hakkas jõudma lühem nn modernpüksi lõige. Samuti hakkas ilmuma trikoopesu, mis oli täiesti uus

nähtus pesu juures. See hoidis rohkem keha ligi ja oli mugavam. Alguses oli see maarahva hulgas erandlik, kuna see algul oli paljude jaoks kallis ja kättesaamatu:

- L. Tõnisson (sünd. 1914): „1935. aastast oli juba igal maanaisel trikoopesu või mako – see oli ilus, tihe, ei veninud inetuks” (ERM KV 631:250 Türi).
- L. Veltman (sünd. 1926): “Pesu õmbles ema ise poest ostetud valgest puuvillasest riidest- kalingurist. 1930.-e lõpus sai juba kanda poest ostetud trikoopesu – särk ja püksid. Trikoopesu oli luksus.” (ERM EA 232:203 Mihkli)
- A. Alkoka (sünd. 1911): “ Kõik linased õmmeldi kodus käsitsi. Valmispesu oli ka, aga see hoiti ainult paremas kohas käimiseks, see oli nii kallis ja seda oli nii vähe.” (ERM KV 632:370 Kaarma)
- E. Karp: “Pesu oli lihtne ja seda õmmeldi kodus. Valmispesu hakati ostma 20ndate lõpus rändkaupmeeste käest, kes tõid põhiliselt Narvast. Puuvillast trikoopesu nimetati *narvanaiste pesu*!” (ERM KV 632:94-97 Iisaku)

Samal ajal trikoopesuga oli kasutuses ka siidipesu. Seda kanti siis piduliku rõivastuse all. Oli saadaval ka siiditrikoo, mis maarahva hulgas jäi paljudele kättesaamatuks selle kalli hinna tõttu. Trikoo ja siidi, samuti p/v flanelli puhul on värvid juba üldine nähtus, enamjaolt olid nad heledad pastelsed toonid – helesinine, -roheline, -kollane. Palju oli ka roosat ja beeži toone. Loomulikult jäi au sisse ka valge pesu materjal.

1920ndate lõpus tuli kasutusele maanaistel ka särkpüksid, mis linnaprouadel kasutuses olid juba 20. sajandi alguses ja valmistati nagu aluspüksegi poe puuvillasest pesuriidest. Nagu nimetuski ütleb, koosnesid need särgist ja pükstest, mis olid omavahel vöökohast kokku õmmeldud või olid juba enne riidest välja lõikamist lõiked omavahel ühendatud. Hiljem esines särkpükstel palju siidist materjali. Selline alusrõivastus oli maal kasutusel põhiliselt 1930ndatel ja piduliku rõivastuse all:

- E.-H. Unt: „koos kleidiga tõusis muidugi pesu kõrgemale. Tarvitati juba poeriidest tehtud mitmesuguste lõigetega särkpükse. Mina nägin kurja vaeva karja juures oma aluskleidi broderii tikkimisega!” (ERM KV 632:716 Sangaste)

Aluspükste tüübid on kokkuvõtvalt olnud kasutuses talupojanaistel järgmiselt: lahtised püksid esimestena 19. sajandi teisest poolest kuni 1920.-teni, kui pükste kasutamine oli veel juhuslik. Kinnised püksid hakkasid tulema 1910ndatel, alguses lakaga, mille kasutuse kõrgaeg jäi 1920.-

1930. aasta vahele, siis tulid juba lihtsama lõikega kinnised püksid. Peale 1930ndat aastat hakkab tasapisi modernpükste kasutamine levima, samal ajal olid ka särkpüksid. 1930ndate teisel poolel saab valdavaks poest ostetud valmispüksid ja trikoopesu.

5.3. Piirkonnad ja pesu kogused

Pükste üldisesse kasutusse tulek maal on piirkonniti mõnevõrra erinev olnud. Seda saab järeltada sellest, et osadest piirkondadest on teated üsna sarnased. Samas leidub ühest kohast ka väga vastakaid teateid, mis on tihti seletatav talu jõukusega. Seda, kui heal järjel mingis peres olid, näitavad vastused pesu koguste kohta. Palju leidub teateid, kus pesu on keskmiselt kolm kuni neli paari, aga harvad ei ole teated ainult paarist komplektist:

- M. Andronikova: “Aluspesu kanti lapseeas saadik, suvel linasest, talvel villasest ja puuvillasest. Pesu 2-3 komplekti. Valmistati kodus, meil valmispesu ei ostetud.” (ERM KV 632:455 Saarde)
- H. Juur: „Püksid olid linasest või puuvillasest. Pesu pidi niipalju olema, et iga kahe nädala tagant sai vahetada, sest siis käidi saunas. Pesu tehti ise.” (ERM KV 632:632-633 Palamuse)

Mulgimaalt pärinev info kajastab selle piirkonna varajast pesu kasutust ja suuri koguseid:

- H. Laanmets (sünd 1917): „Üldiselt on aluspesu kogu aeg kantud. Ihupesu oli talvel hulgim. Põhiliselt valmistati ise. Ostma hakati juba 1920.-tel aastatel.”
- S. Nael: „Pesu oli ikka palju, igat liiki eraldi. Palju pesu, see oli peretütarde uhkus. Üks naabrinaine oli korra näidanud meie mammale (sünd 1890) oma kahe tütre kaasavara, seal olnud särgid kimbu kaupa kokku köidetud, igas kimbus olnud 12 särki ja neid kimpe olnud kümneid. Kõik pitsitud-satsitud-tikitud. Muidugi ega igal naisel pesu siis nii palju ei olnud...” (ERM KV 632:495 Halliste)

Sellised pesu kogused võisid mõnes rikkas mulgi talus täiesti olla, kui arvestada nende jõukust 20. sajandi alguses. See oli kohati võrreldav kõrgema häärasrahva omaga (vt lk 16). Saaremaalt ja Muhust on pükste üldise kasutamise kohta info palju hilisemast ajast:

- M. ja K. Paist: “Muudatus naiste aluspesus tuli koos kaubanduse arenguga peale 1930. aastat, jõukamatel ja laevameeste naistel veidi varem so välismaalt toodi ja ka Riist. Aluspesu hakati kandma peale 1925. aastat, esmalt tagasihoidlikult, kodus valmistatud, kas linasest või puuvillasest. Peale 1930. aastat, kui hakkas Kuressaares käima palju

turiste, eriti Rootslasi, kes ostsid Muhu rahvariideid ja töid müügiks naistele nii öelda peent pesu – püksid, rinnahoidjad jm. Need olid head ja ilusad – peen puuvill ja siid. Talvel kanti sooja pesu, kodus varrastel kujutud peenvillasest lõngast püksid ja käisteta jakk. Villast pesu kanti eriti siis, kui tuli üle mere käia. Valmispesu hakkas tulema 1925. aastast, kuid raha oli vähe ja vanas oldi kõvasti kinni.” (ERM KV 632:382 Muhu)

- E. Tuul (sünd. 1914): “Pesu õmmeldi kodus, suvepesu oli linasest, talvepesu kirburiidest. Valmispesu hakati ostma peale sõda.” (ERM KV 632:397 Muhu)
- A. Alkoka (sünd. 1911): „Kõik linased püksid õmmeldi kodus käsitsi. Valmispesu oli ka, aga see hoiti ainult paremas kohas käimiseks, see oli nii kallis ja seda oli nii vähe.” (ERM KV 632:370 Kaarma)
- L. Mardi: “Pesu puudusid püksid, samuti tütarlastel. Kui tuli müügile trikoopesu, tulid ka naiste – laste püksid. Neid varem vähesel määral tehti kodus pesu riidest, kes oskas.” (ERM KV 632:354 Kihelkonna)

Hiiumaal on aga, püksid palju varem kasutusel olnud:

- M. Ellermäe (sünd. ~1896): “Aluspesu kanti Hiiumaal juba saj. algusest saadik. Õmmeldi kodus, vähemalt kaks komplekti, 30.-tel poepesu.” (ERM KV 632:302)

Sama rääkis ka Helgi Põllo Hiiumaa Muuseumist. Hiiumaal oli juba 19. saj. esimesel poolel sakslastele kuuluv Kalevi vabrik, mis andis tööd paljudele saare naistele, samuti elas Hiiumaal palju mõisnikke ja vabrikuga seotud saksa soost härrasrahvast. See mõjutas palju talunaiste rõivastust. Paremal järjel on olnud ka Virumaal Kadrina, Haljala ja Viru-Nigula khk-d:

- A. Väinsalu: “Aluspesu oli alul ikka linane, aga väga peen. Palju pilusid ja tikandeid ja pitse, ka igapäevaste kandmisel. Talvepesu oli osaliselt flanellist ja pikemad. Suvepesu oli lühemad ja linasest.” (ERM KV 632:39)
- O. Romu: “Aluspükse kanti juba minu lapsepõlves – 1916-18. a. Alguses oli aluspesu puuvillase – linase segu, mida kooti kodus. Hiljem 1920-1930 osteti pesu poest puuvillast ja ka siidist.” (ERM KV 632:45)
- A. Pihlamäe (sünd. 1927): “Õhuke pesu siidist, talvepesu paksem. Komplekti arvestus oli kuidas kellelgi, polnud mõtet kuhjata, kui tarvis oli mindi ja toodi, ega kaupluses neist puudus olnud.” (ERM KV 632:57)

Aravetelt on jällegi teade ühelt 1920. aastal sündinud naiselt. Kui ta esimesse klassi läks, siis oli tema peres aluspükste kandmine tavaline. Ükskord koolist tulles kiiguti, kleit tõusis üles ja teised nägid ta püksisääri välkumas. Lapsed kohe narritama, et tüdrukul püksid jalas. Jutustaja järeldas,

et ju siis teistel kaasõpilastel veel pükse polnud. Samast kohast mäletab Marta Kaasik, et temal olid samuti aluspüksid jalas, kui ta 1911. aastal kooli läks. (Piiri 2000; lk 80)

Seega näeme, et pükste kasutusele tulek on mõnes paigas tulnud varem, mõnes hiljem. Üleminek juhuslikust kasutusest üldisesse on toimunud alguses aeglasemalt, elatustaseme tõusu ning rahva kodust eemale liikumisega jõudumööda kiirenenud! See seik, et iga vanuserühm algul endale ise püksid valmistas, ei näita veel selle riideeseme üldist kasutusele tulekut. See, et tüdrukud kooli minnes omales esimesed püksid jalga said, ei tähenda seda, et ka vanemad inimesed üksmeelselt nende kandmist oleksid alustanud. Üksikute vanemate inimeste pükste muretsemine ei tähenda püsivaks muutumist kõikidel naistel. Vaja oli uut põlvkonda, kes lapsena või nooruses on neid juba kandnud, siis alles jäi uus rõivaese püsivalt kõikide kasutusse. Võib öelda, et 1910.-1930. aastatel sündinud naised on esimene tõeline pükse kasutav põlvkond, kes on need endale juba lapsepõlves saanud ja siis harjunud neid kasutama. Nad olid ka esimesed, kes tegid püksid oma lastele.

KOKKUVÕTE

Minu seminaritöö käsitleb naiste aluspükste kasutuseletulekut ja kasutamist Eesti talunaistel. Töö eesmärgiks oli välja selgitada aluspükste kasutuseletuleku aeg, samuti tegurid, mis mõjutasid pükste kasutusele tulekut ja tutvuda pükste erinevate mudelitega.

Esimeses peatükis on juttu naiste aluspükste kasutamisest Euroopas. See on toimunud tõusude ja mõõnadega. Antiikajal olid need isegi alamrahval tarvitusel. Keskajal kasutus kadus ja tuli 16. sajandil jälle, siis aga ainult Prantsuse ja Inglise õukonda. 17. ja 18. sajandil need jälle kaovad, siis peeti aluspükste kandmist korralikel naistel lause kõlvatuks (häviväärseks). Püsivalt tulid püksid kasutusse 19. sajandil kõrgema ühiskonnaklassi naistel, alamrahval alles 20. sajandi alguses.

Teine peatükk vaatleb perioodi enne pükste kasutamist. Siis oli ainukeseks alusrõivaks talunaistel pikk linane särk, mille peal kanti maani seelikut. Jalasääri katsid põlveni sukad ja külmal ajal mähiti reite ümber villaseid rätikuid.

Edasi on juttu aluspükste kasutusele tuleku algusest. Teada on esimesed kasutajad Soomes 19. sajandi alguses, need olid suurkaupmeeste ja riigiametnike prouad, kellel oli sidemeid Euroopaga. Järgmisena 19. sajandi keskelt alates keskklassi käsitöölised linnades ja härrasrahva teenijannad. Neile järgnesid 1860-tel prostituudid ja alles 19. sajandi lõpus talupojanaised. Eestis on Eesti Rahva Muuseumi (ERM) tekstiilikogus vanimad püksid 1886. aastast, mis kuulusid sakste teenijannale Tartus, kirjalikest andmetest ERM-i etnograafilises arhiivis on teade aastast 1896 ühel teise klassi tüdrukul külakoolis. Pükste kasutamine levis kõrgemast ühiskonnaklassist alumisele. Alguses kasutati neid juhuslikult ja põhiliselt talvel. Neid häbeneti teiste, eriti meeste eest. Pükste pesemine ja kuivatamine toimetati salaja. Paljud vanemad naised ei harjunud pükste kandmisega, nad olid harjunud oma häda tegema püsti seistes, pükstega pidi aga kükitama.

Kasutuses on olnud erineva tegumoega püksid. Kõige vanemad olid alt ja tagant lahtised, väga pikkade säärtega – kuni meeter, püksid, mis seoti paelaga vöö kohal tagant risti ja sõlmiti ees. Neid nimetati sääresoojendajateks ja põhiline kasutusaeg oli neil 19/20.sajandi vahetusel kuni 1920.aastateni. ERM-is on kõige pikemate säärtega püksid 87cm. Edasi muutusid püksid jalgevahelt kinnisteks, neile tehti külgedele lõhikud, mis suleti vöökohal nööpidega. Vanematel pükstel oli tagaosas lakk (klapp), mis oli suletav esiosa värvli külge. Hilisematel mudelitel olid kinnitused ainult külgedel. Lakaga pükste põhiline kasutusaeg oli 1910.-1920-ndate lõpuni. Pükste pikkus jäi aja ja moega järjest lühemaks - kui vanemate pükste pikkus oli keskmiselt 70 cm, siis kinnistel pükstel juba 55cm ja uuematel 45cm. Kõige hilisemad püksid olid modernpüksid, mis tulid kasutusse 1930.aastatel. Siis tuli kasutusele pesukumm ja sellega püsisid püksid jalas. Ka sai poest osta trikoopesu.

Alguses valmistati pükse linasest riidest, siis puuvillasest ja lõpuks ka siidist. Vanemat tüüpi pesu oli rikkalikult kaunistatud pitside ja tikandiga, hiljem jäid kaunistused tagasihoidlikumaks. Talvel kasutati flanellist pakse pükse, neid ei kaunistatud. Üldisesse kasutusse jõudsid püksid talunaistel 1920.aastatel, kui hakati rohkem kodust välja käima ja rõivastus muutus linnalikumaks. Pikka aega õmmeldi pesu põhiliselt kodus ise, alates 1935.aastatest hakati tarvitama ka poepesu. 1960.aastatel leidis veel vanemaid naisi, kes ei tarvitanud iga päev aluspükse. Tänapäevaks on vanaks saanud esimene põlvkond, kes on aluspükse kandnud juba lapseeas alates.

Uurimustöö oli minu jaoks väga huvitav. Teemakohase materjaliga tutvumise käigus sain teadmisi juurde ka muudest valdkondadest. Kuna naiste aluspükste kasutuseletuleku kohta Eestis ei leidu kirjalikus materjalis ülevaatlikku teavet, siis on minu tööst kasu ehk ka muuseumidele. See teema võiks huvi pakkuda kõigile, keda huvitavad teadmised rõivastusest, on ju alusriided väga oluline osa kogu üldise rõivastuse juures.

Seminaritöö valmimise eest tahan tänada eelkõige oma juhendajaid Ave Matsinit ja Reet Piirit, samuti muuseumide töötajaid, kes on väga vastutulelikud ja abivalmid infot jagama. Suur tänu ka minu kursusekaaslastele abi ja nõuannete eest!

KASUTATUD MATERJALID

Kasutatud kirjandus:

Die Welt der Frau. 1909. Toim Scherl, A. Leipzig.

Heikinmäki, M.-L. 1967. Mitä hameiden alla. Naisten alushousujen käyttöön tulo Suomessa. Suomi 112 : 3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Mankin, U. 2005. Õrn kui ämblikuvõrk. Naiste alusrõivad 1890 – 1960. Tallinna Linnamuuseum.

Manninen, I. 1927. Eesti rahvariiete ajalugu. Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat III. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Mulvey, K. & Richards, M. 2000. Meie sajandi iluideaalid. Naiste imago 1890-1990. Tallinn: Kirjastus Varrak.

Piiri, R. 2000. Kuidas on Aravetel riides käidud. II. – Rmt: Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLIV. Tartu, lk 69 – 108.

Pärdis, H. 2002. „Loomulike vajaduste” rahuldamise viisid Eestis 20. sajandi algupoolel. – Rmt: Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVI. Tartu, lk 51 – 80.

Treilman, H. 1927. Moodne pesu. – Taluperenaine, nr 1, lk 18 – 19.

Utrio, K. 2001. Bella Donna. Kaunis naine kauda aegade. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.

Varma, A. 1930. Õmblustööde tehnika I. Pesutöö käsiraamat. Tallinn.

Kasutatud allikad:

ERM EA 10:17, 29; ERM EA 206:136; ERM EA 232:146 – 223.

ERM KV 631; ERM KV 632.

ERM-i tekstiilikogu esemed:

ERM A563:557; ERM A565:270; ERM A565:800; ERM A578:151; ERM A578:152;

ERM A588:6; ERM A599:264; ERM A599:308; ERM A617:44; ERM A624:9;
ERM A643:212; ERM A688:94; ERM A668:97; ERM A728:51; ERM A731:22;
ERM A781:49; ERM A784:64; ERM A797:9; ERM A930:3.

SM 7962:12; SM 8965:2; SM 8987:2; SM 9668:6; SM 9909:7.

TLM 16259.

LISA

Foto 1
ERM A617:44

Foto 2
TLM 16259

Foto 3
SM 8965:2

Foto 4
SM 8987:2

Foto 5
SM 9668:6

Foto 6
ERM A688:94

Foto 7
SM 9909:7

Foto 8
ERM A643:212

Foto 9
SM 9668:6 (eestvaade)

Foto 10
SM 9668:6 (tagantvaade)

Foto 11
ERM A930:3

Foto 12
SM 7962:12

Foto 13
ERM A797:9

Foto 14
ERM A781:49

Foto 15
TLM näitus mai-november 2005

ZUSAMMENFASSUNG

In meiner Seminararbeit wurde das In-Gebrauch-Nehmen der Damenunterhose von estnischen Bäuerinnen behandelt. Das Ziel der vorliegenden Arbeit war es herauszufinden, welche Faktoren das In-Gebrauch-Nahme der Unterhose beeinflussten und wie die Unterhose aussah.

Im ersten Teil der Seminararbeit wird der abwechselnde Gebrauch der Damenunterhosen in Europa betrachtet. In der Antike trugen sogar die Untertanen eine Unterhose. Im Mittelalter fand sie keinen Gebrauch. Im 16. Jh. kam sie nur am französischen und englischen Hof in Mode. Im 17. und 18. Jh. wurde das Tragen der Damenunterhose für schamlos gehalten. Fortwährend wurde die Unterhose von den wohlhabenden Damen im 19. Jh., von Bäuerinnen erst im 20. Jh. in Gebrauch genommen.

Im zweiten Teil der Arbeit wird die Zeit vor dem Gebrauch der Unterhose betrachtet. Damals trugen die Bäuerinnen ein langes Unterhemd aus Leinen und darauf einen langen Rock. Sie hatten bis zu den Knien reichende Strümpfe an und bei kaltem Wetter umwickelten sie ihre Oberschenkel mit wollenen Tüchern.

Anschließend wird der Anfang des Unterhosentragens betrachtet. Bekanntlich waren die ersten Trägerinnen in Finnland Anfang des 19. Jh. die Frauen der Großhändler sowie der Beamten, die eine Verbindung zu Europa hatten. Mitte des 19. Jh. übernahmen von ihnen diese Sitte Dienstmädchen und Handwerkerinnen aus der Mittelschicht. In den 1860er Jahren folgten ihnen die Prostituierten und erst Ende des 19. Jh. die Bäuerinnen.

Die älteste Damenunterhose im Estnischen Nationalmuseum (ERM) stammt aus dem Jahr 1886 und sie gehörte einem Dienstmädchen aus Tartu, nach schriftlichen Angaben hatte 1896 ein Mädchen der II. Klasse einer Dorfschule eine Unterhose an. Ursprünglich wurde die Unterhose im Winter getragen und heimlich gewaschen, weil das als Scham gesehen wurde. Viele ältere Frauen konnten sich an Unterhose nicht gewöhnen.

Es wurden Unterhosen unterschiedlichen Schnitts gebraucht. Die ältesten waren unten und in der Rückseite offen und wurden mit dem von hinten gekreuzten Bindeband vorne geknüpft. Sie wurden um den Jahrhundertwechsel ins 20. Jh. getragen. Sie galten als Oberschenkelwärmer und

waren bis zu 87 cm lang. In den 1920er Jahren wurden die Unterhosen getragen, die in einen Bund gefasste Rückseite hatten und die an den Seiten Patten begrenzten, die auf den Rollerbund übergeknöpft, unten mit gereihtem Köpfchen abgeschlossen wurden. Mit der Zeit wurde die Unterhose kürzer, reichend von 70 bis zu 45 cm. In den 1930er Jahren kamen Schlüpfer in Mode, damit auch das Gummiband, das das Unterhosen tragen bequemer machte.

Ursprünglich wurde die Unterhose aus leinenen Stoff genäht, danach aus Baumwollstoff und endlich aus Seide. Die ersten Unterhosen waren spitzenverziert und hatten reichliche Stickereien, die mit der Zeit einfacher wurden. Die im Winter getragenen Unterhosen waren aus Flanell und wurden nicht verziert. Allgemein gebräuchlich wurden die zu Hause angefertigten Unterhosen in den 1920er Jahren, als die Kleidung städtischer wurde, 1935 kamen die aus dem Geschäft gekauften Hosen in Gebrauch. Heutige alte Damen sind die erste Generation, die von ihrer Kindheit an eine Unterhose getragen hat.